

Gradski statut kao izvor za proučavanje urbanog razvoja Dubrovnika

Bendiš, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:490886>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Jednopedmetni diplomski sveučilišni studiji povijesti

Ivan Bendiš

**Gradski statut kao izvor za proučavanje urbanog
razvoja Dubrovnika**

Diplomski rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest
Jednopedmetni diplomski sveučilišni studiji povijesti

Gradski statut kao izvor za proučavanje urbanog razvoja
Dubrovnika
The Statute of Dubrovnik as a Source for the Analyses of its`
Urban Development

Diplomski rad

Student:

Ivan Bendiš

Mentor/ica:

doc. dr. sc. Valentina Zovko

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ivan Bendiš**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Gradski statut kao izvor za proučavanje urbanog razvoja Dubrovnika** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 29. ožujak 2017.

Sadržaj

Uvod	4
1. Komuna kao produkt srednjovjekovlja	9
2. Dalmatinska komuna: prostor, društvo i ustroj	13
2.1. Prostor	14
2.2. Društvo	21
2.3. Ustroj	24
3. Statut - pravni temelj komunalnog društva	28
4. Urbanističko zakonodavstvo	30
5. Dubrovački urbanizam do 1272. godine	34
6. Urbani razvoj kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika	41
6.1. Regulacija javnog prostora	42
6.2. Komunalna infrastruktura i higijenski uvjeti	47
6.3. Uzroci materijalne preobrazbe: požari, potresi i reprezentativnost	54
6.4. Privatni gradski prostor	59
6.5. Prikaz grada: sigurnost i estetika u službi politike	62
Zaključak	67
Sažetak	69
Summary	70
Prilozi	71
Izvori	77
Literatura	77

Uvod

Izgradnja i ispunjavanje životnog prostora dugotrajan je i nikad u potpunosti završen proces koji po svojoj prirodi traži neku vrstu pravne podloge kako bi se neometano mogao i dalje razvijati. Budući da ponajviše ovisi o čovjeku, to jest o društvu općenito koje ga definira i sačinjava, oblikovanje životnog prostora strogo prati civilizacijsku i kulturološku progresiju te demografska kretanja koja su uostalom i osnovni parametar prostornog planiranja i izgradnje. Upravo je brojnost stanovništva u suradnji s postupnim nestankom nomadskog načina življenja te sa željom za sigurnošću i gospodarstvenim jačanjem utjecala na pojavu složenijih prostorno-društvenih jedinki, gradova čije je samo postojanje zahtjevalo zakonsko uređenje prostornih kapaciteta kako bi grad uopće i mogao funkcionirati. Uz gustoću naseljenosti veliki udio u formuliranju generalnih urbanističkih planova i inih urbanih pravilnika imali su konfiguracija reljefa, klimatska obilježja, maritimnost u gradovima na obali te tradicija i kultura gradnje kao i utjecaj trendova iz okolnih područja. Sve navedene kategorije imajući ulogu u formiranju grada razlikovale su se od područja do područja te od jednog civilizacijskog kruga do drugog pri čemu je prostor mediteranskog bazena, a s njim i Jadran kao njegov sastavni djelić činio zasebno poglavlje u urbanističkom planiranju i zakonodavstvu.

Iako je regulacija urbanističkih kapaciteta bila i jest prisutna kroz većinu povjesnih razdoblja njezina pojava najprije u antičkom periodu, a onda napose njeno oživljavanje i proširenje u srednjovjekovnom vremenu označila je stvaranje temelja urbanizma kao znanosti, ali i svakodnevnog načina življenja. Poseban trag na području urbanističkog uređenja ostavili su gradovi i vlasti srednjega vijeka, vremena u kojemu su moderni gradovi formirali svoju matricu razvijajući je dalje prema tada načinjenim zakonskim kalupima. Mehanizmi za definiranje zakonskih okvira korišteni u tadašnjem svijetu postali su nit vodilja svim daljnjim urbano-prostornim uredbama pa tako i dandanas u modernim prostornim planovima nailazimo na pozamašnu količinu pravnih smjernica koje vuku tragove iz medievističkih zakonika.

Zamiranje urbaniteta te njegovo ponovno rađanje nagnalo je srednjovjekovnog čovjeka na čvršće razmišljanje o izgradnji gradskog područja koje je s obzirom na svoju strukturu zahtjevalo zakonsko-pravnu brigu kako bi tako gusto naseljen prostor uopće funkcionirao. Postupak stupnjevite ekspanzije gradova bio je jedan od najkarakterističnijih procesa vremena razvijenog srednjeg vijeka tijekom kojeg je nanovo obnovljen gradski život u svim svojim segmentima.

Posebna vrsta gradskih organizacija koje su u velikoj mjeri obilježile srednjovjekovlje na području uz Jadran bile su komune, odnosno manje neovisne političke, socijalne i gospodarske jedinice čija je razina samostalnost u zakonodavstvu, to jest uplitanje stranih aktera, utjecala na modeliranje gradskih središta. Istočnojadranski obalni pojas prožet mnogobrojnim komunama idealan je primjer za proučavanje urbanističke heterogeničnosti, kako zbog svojih reljefnih i tradicijskih posebnosti tako i zbog političke rascjepkanosti. Ipak s obzirom na usku povezanost sa suprotnom obalom Jadrana, gdje se uostalom izgradio i usavršio oblik komunalnog uređenja, dalmatinske gradove povezuje zajednička organizacijska i funkcionalistička nit iz koje proizlaze sve ostale poveznice pa tako i one vezane uz urbanizam i njegovu regulaciju. Statut kao osnovni pravni dokument komuna uređivao je niz krucijalnih pitanja za funkcioniranje grada i njegovog distrikta, pa je tako nerijetko uključivao i odredbe o izgradnji grada i komunalnim poslovima. O važnosti urbanističkih zakona dovoljno govori činjenica da su pojedini gradovi u posebne knjige svojih statuta uvrstili upravo takvu vrstu pravila što dovodi do zaključka da su posebno brinuli u o organizaciji i izgledu svojih prostornih cjelina.

Gradovi poput Kotora i Dubrovnika na jugu Dalmacije te Splita i Trogira na njezinom središnjem dijelu ili pak Šibenika i Zadra na sjeveru glavna su polazišta za svako iole ozbiljnije izučavanje komunalnog ustroja pa tako i njegovih urbanističkih segmenata. Navedena gradska središta su u većoj ili manjoj mjeri kroz svoje statutarne zakone uredila urbani prostor kako bi

on bio što protočniji i svrhovitiji društvenoj zajednici koja ga je koristila. Pri tome je trebalo razlučiti prostornu sferu na niz fundamentalnih jedinica od kojih je svaka imala sebi svojstvenu ulogu. Počevši najprije od raspodjele na javno i privatno vlasništvo, čemu su neke komune pridavale posebnu pozornost, preko diobe prostora prema gospodarskim djelatnostima i njihovoj važnosti, potom prema prometnom, a time i reprezentativnom značaju, te na kraju kroz društvenu klasifikaciju između samih patricijskih skupina i pučana.

Između svih tih gradskih centara *civitas* koji je iznimnu važnost pridavao svom urbanom izgledu i funkcionalnosti prostora bio je Dubrovnik grad koji je između ostalog, i time izgradio svoju političku i društvenu specifičnost. Svrstavanjem urbanističko-komunalnih uredbi u petu knjigu dubrovačkog statuta grad podno Srđa iskazao je brigu za uvođenjem reda na gradskoj površini kako zbog samog domicilnog stanovništva tako i zbog opstojnosti Dubrovnika a nešto kasnije i Republike. Jasno razlučivanje javnog od privatnog, svjetovnog od duhovnog te bogatog od siromašnog doprinijelo je ponajprije društvenoj a time i političkoj stabilnosti grada koji je unutar svojih zidova osigurao neometan razvoj urbanističkih ideja sljedeći „najnovije trendove“ pojedinih razdoblja. Od početaka do stvaranja konačnog „kalupa“ Dubrovnik je prošao iznimno dug i po mnogo čemu zahtjevan put tijekom kojeg se izmjenila čitava lepeza urbanističkih detalja. Ipak, ključan dio urbanističkog usavršavanja napravljen je u drugoj polovici 13. stoljeća kodificiranjem prava čime je stvoren jedinstveni pravilnik društvenog ponašanja bez kojeg dubrovačka zajednica ne bi uspjela doseći toliku razinu razvijenosti.

Dubrovačke urbanističke i komunalne uredbi spadaju među prve i najrazrađenije zakonske propise takve vrste na istočnoj obali Jadrana. Time je Dubrovnik postao jedan od prvih, ali i najznačajnijih „graditelja urbanističke znanosti“ u ovim krajevima. Njegova briga o svojim prostornim gabaritima: njihovom rasporedu, vlasništvu, funkciji, izgledu i čistoći predstavlja ako ne najvažniji onda svakako iznimno bitan kotačić u stvaranju onakve dubrovačke povijesti kakvu znamo. Vodeći se tim postulatima Dubrovčani su postepeno kroz

razdoblje od 12. do 15. stoljeća formirali urbanu cjelinu poboljšavajući na taj način svoj politički i društveni položaj ponajprije na Jadranu i uz njega a potom i na Mediteranu. Budući da je Dubrovnik kao i danas patio zbog nedostatka građevnog prostora te općenito terena za urbano širenje regulacija prostornog plana i njegovog izgleda bila je neophodna, pogotovo zbog smanjenja društvenih tenzija koje može proizvesti visoka koncentracija izgrađenosti i ne uređenih zemljišno-pravnih odnosa onog doba. Uz sve navedeno Dubrovčani su pazili i na sigurnost stanovništva na način da se zahtijevalo održavanje i obnova zapuštenih građevina. Također, brinući se o estetici i trajnosti prostora kroz zamijenu drvene građe s kamenom, vodeći se pri tom vodiljom o prevenciji i zaštiti grada od požara, koji su predstavljali jednu od najpogubnijih opasnosti za prostor i društvo srednjeg vijeka, grad svetog Vlaha načinio je od „običnog grada“ grad spomenik vrijedan izučavanja u mnogim segmentima društveno-humanističkih znanja.

Izvorna i literarna građa o okvirnoj tematici ovog rada iznimno je bogata i sadržajna. Bilo da se radi o europskom ili hrvatskom srednjovjekovnom urbanizmu, literatura stranih a onda i domaćih autora pokazuje da je interes za proučavanje izgradnje i usavršavanja gradskih prostora napose kroz vrijeme kasnog srednjovjekovlja veoma prisutan kako u današnjoj historiografiji tako i prije. Kombinirajući spoj urbanističkih, arhitektonskih, povijesno-umjetničkih, društvenih i općenito povijesnih znanja znanstvenici su stvorili široku sliku o urbanističkom ustroju tog doba naročito po pitanju socijoloških i gospodarskih aspekata. Kada govorimo o „istraživačima“ srednjovjekovnog urbanizma i razvoju te funkcioniranju gradova na obalama Dalmacije vrijedi spomenuti nekoliko važnih imena hrvatske historiografije. Ponajprije tu su Milan Prelog, čiji su se radovi važni za ovaj uradak fokusirali na urbanističke zahvate u prostoru, te Tomislav Raukar koji je među prvima opširnije progovorio o kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama od 14. do 16. stoljeća. Zatim valja spomenuti i Mariju Planić-Lončarić i Nadu Grujić koje su se pozabavile konkretnijim primjerima gradnje

napose one stambene uzimajući Dubrovnik kao idealan primjer proučavanja stambenog života i izgradnje. Od mlađih djela slične tematike vrijedi istaknuti radove Irene Benyovsky-Latin i Danka Zelića koji su veliku pažnju posvetili izučavanju urbanističkih segmenata u Trogiru odnosno Šibeniku ali i dali veliki doprinos u stvaranju cjelokupne slike dubrovačkog urbanističkog razvoja tijekom kasnog srednjeg vijeka. Ipak, znanstveni djelatnik koji je dao najveći obol u proučavanju i otkrivanju Dubrovnika i dubrovačkog urbanističkog puta u srednjem vijeku bio je konzervator Lukša Beritić. U svojim djelima Beritić postaje prvi koji cjelovito progovara o izgledu grada kakav je bio prije potresa te tijekom njegove urbanizacije kroz vrlo detaljnu rekonstrukciju dijelova grada pri čemu veliku pažnju posvećuje i rubnim krajevima Dubrovnika, zidinama i gradskoj luci.

Ovaj uradak nastojat će prikazati kako je i koliko urbani prostor kao dio gradske zajednice utjecao na razvoj i svakodnevicu kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih komuna fokusirajući se ponajprije na Dubrovnik, gdje su urbanističko planiranje i regulacija dosegli zavidnu razinu razvijenosti. Kao glavni alat za izučavanje dubrovačkog urbanističkog fenomena definitivno slovi gradski statut kao osnovni pisani zakon srednjovjekovlja iz kojeg se mogu izvući temeljne značajke urbanističkog zakonodavstva i uopće funkcioniranja medievističkog grada kao jedinstvene tvari. Progovarajući uvodno najprije o europskim i dalmatinskim komunama to jest o njihovim karakteristikama nastanka, funkcioniranja i ustrojstva, tekst će se spustiti na manju prostornu razinu, na grad Dubrovnik. Na primjeru njega će pokušati pokazati da je razvijeni urbanističkih sistem zakona bio rezultat brige za prostor odnosno da su manjak prostorne širine i njegovo osiguravanje bili okidači za pojačanu zakonsku regulaciju izgradnje grada.

Pri kraju želim se zahvaliti mentorici i recenzentici ovog rada profesorici Valentini Zovko koja sa svojim sugestijama i savjetima oko izbora teme, a zatim i pomoći pri pronalasku određene literarne te izvorne građe dala veliki obol u izradi i koncepciji samog uratka.

1. Komuna kao produkt srednjovjekovlja

Političko-društvena organizacija koja je nastala i razvila se tijekom srednjovjekovnog razdoblja te na mnogobrojne načine ostavila traga u našem podneblju, ali i okolnim krajevima bila je komuna, to jest zajednica koja je okupljala gradske i prigradske prostore sa zajedničkim administrativnim centrom. Komunalni je ustroj dakle bio sastavljen od urbanih i ruralnih sredina odnosno grada i njegove bliže ili šire okolice, distrikta, odakle se crpio velik dio prihoda kako u financijskom i ljudskom smislu tako i u prehrambenom i općenito gospodarskom. S druge strane, grad je predstavljao političko, duhovno, trgovačko i manufakturno pa samim time i društveno središte komune.¹ Distrikt je, prema tome bio prostor koji je hranio komunu, a grad mjesto gdje se ostvarivala moć i dobit što je sve skupa bio rezultat uzajamnog nadopunjavanja seoskog i gradskog. Prema tome razvoj sela ovisio je o uspješnosti i snazi grada a uspješan *civitas* značio je napredak ruralnih krajeva.²

Rađanje komunalnog društva prostorno možemo vezati uglavnom uz područje Apeninskog poluotoka gdje je takva vrsta socijalne i političke povezanosti uhvatila najdublje korijene, što joj je omogućilo i usavršavanje funkcionalnosti. To je pak omogućilo njen „izvoz“ u druge dijelove Europe.³ Za takav oblik vezivanja na današnjem talijanskom teritoriju bilo je važno da se ostvari nekoliko temeljnih preuvjeta kako bi komuna, kao uglavnom samostalna politička jedinica, mogla biti održiva. Iako, naravno, uz mnogobrojne modifikacije uzrokovane prirodnim ili ljudskim djelovanjem, ti faktori bili su približno slični diljem komunalnog svijeta srednjeg vijeka. Kako bi se dokopali te autonomne uprave, gradovi su morali biti u rukama udaljene ili slabe centralne vlasti koju su priznavali kao svog suverena a upravo su u takvoj

¹ N. Pounds, 2005., 1-2., 12-13.; S.R. Epstein, 2003., 5-7., 26-29.

² C. Wickham, 1990., 1.-2.

³ R. Lopez, 1978., 123., 125-128., 198.

situaciji bili sjeverni i središnji talijanski gradovi. Daleki carev dvor te izuzetak jake središnje vlasti ili zaokupljenost drugim problemima dale su dovoljno manevarskog prostora da gradovi zauzmu bolju poziciju u pregovorima i dogovorima oko vrste upravnog uređenja to jest da se izbore za samostalnost.⁴ Kao nama blizak primjer takve izuzetno iskorištene situacije i odličnog pregovaranja zasigurno je Dubrovnik koji je udaljenost od dvora i povoljan vanjskopolitički položaj uz pomoć odlične diplomatske službe okrunio stjecanjem autonomnosti i samo *de iure* pripadnosti ugarskoj kruni.⁵ Po dobivanju autonomije grad je, kako bi izgradio svoju komunu morao osigurati dovoljnu količinu okolnog agrarnog zemljišta za hranu i gospodarski materijal te osigurati zaštitu za svoje žitelje podižući obrambeni zid uz stvaranje ovisno o ljudskom i financijskom kapacitetu kakve-takve vojne snage. Uza sve to valjalo je srediti političke i socijalne prilike unutar samog grada, omogućiti funkcioniranje zakonodavnih i sudbenih tijela čime bi se stvorila stabilna vlasti ali i kristalno jasna društvena struktura. Upravo je to sređivanje unutarnjih prilika bilo jedno od glavnih problema nastanka srednjovjekovne komune kakvu danas poznajemo.⁶

Općenito govoreći svaka iole ozbiljnija organizacija zahtjevala je ili zahtjeva definiranje mnogobrojnih aspekata unutar same sebe krčeći put ka svom opstanku i daljnjem razvitku. Srednjovjekovna komuna kao materija nije bila lišena takvih zadataka pogotovo jer je okupljala raznorazne političke, društvene, ekonomske i gospodarske grupacije. Pokušavajući skupiti svo to međusobno odijeljeno, i po mnogočemu raznovrsno stanovništvo u jednu homogenu masu, spremnu na suradnju u korist cijelokupne komune, vladajuća garnitura bila je primorana poduzeti niz koraka. Da bi to uopće i napravila trebalo je prvo oformiti sami vladajući sloj, to jest iz društva izdvojiti one koji će držati vlast u svojim rukama, što je činilo jednu od najvećih

⁴ R. Lopez, 198.; L. Martines, 1967-1968., 70.-71.

⁵ Više u: Janeković-Römer, Zdenka, *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*, Zagreb, 2003.

⁶ L. Martines, 70-71.;

prepreka u tek začetim komunama.⁷ Borba za prevlasti vođena je kroz grupacijsku podjelu bilo da je ona imala podlogu u socijalnim razlikama i/ili familijarnim udruženjima, čime je u značajnoj mjeri umanjena mogućnost autokratske vladavine pojedinca ili određene skupine, iako te i takve vlasti kroz kasnosrednjovjekovlje nije manjkalo naročito u talijanskim komunama. Uz sukobe oko političkih pozicija u komuni je vođeno i niz drugih konfrontacija interesnih grupa poput trgovačkih, obrtničkih, vojnih i mnogih drugih čiji su ciljevi bili prometnuti sebe u što bolji položaj unutar komune ne bi li tako ubirali veći profit.⁸ Riješenje koje je komunalna zajednica pronašla u pomirenju svih navedenih strana ticalo se ostvarenja svijesti o zajedničkom dobru, odnosno o komuni kao prostoru suživota različitih društvenih jedinki koje vezuje briga o svojem životnom prostoru te njegova progresija.

Kao što je rečeno, da bi komuna bila uspješna njoj je bio potreban okolni teritoriji, i to što veći i prirodno raznolikiji, kako bi iz njega, osim ljudstva eksploatirala poljoprivredne proizvode i privredni materijal za daljnju industrijsku preradu. Uz ta dva aspekta, usko vezana za pitanje moći, komuna je svoje područje širila i iz razloga kontrole nad proizvodnjom općenito, prometom i optjecajem novca, što je donosilo profit koji je opet davao i povećavao komuni njezinu moć.⁹ Nadzor nad opskrbom hrane ipak je bio glavni motiv gradova za ekspanziju, pogotovo ako znamo da je srednjovjekovlje svojim velikim dijelom bio period života na rubu egzistencije, odnosno razdoblje stanovite pothranjenosti sve brojnijeg stanovništva, i to barem do sredine 14. stoljeća. Takva politika širenja distriktnog opsega u prehrambene svrhe prisutna je diljem europskog kontinenta međutim, posebnu razinu doživjela je upravo u napučenim sjevernotalijanskim gradovima okruženim plodnom Padskom nizinom. Oni su zbog brojnosti populacije, ali i klimatsko-reljefnih mogućnosti rastezanjem teritorija

⁷ L. Martines, 71.

⁸ Isto, 72.

⁹ T. Scott, 2012., 24.

poboljšavali poljoprivredne površine, a samim time ostvarili vjerojatnost za što bolji urod te raznovrsnost usjeva.¹⁰

Naravno, da bi se uredile prilike u stečenom području i iz njega izvukla korist trebalo je srediti pitanje zemljevlasništva te ostale pravne poslove. Najprije je bilo potrebno od građana komune stvoriti vlasnike okolnih posjeda koji će s njih ubirati urod i pod znakom obveze snabdjevati grad i njegove trgovce. Također, komuna je nastojala okrupnjavati zemljišta spajajući više malih čestica u veći i jedinstveniji posjed sa kvantitativnijom proizvodnjom što je dalo dodatni poticaj za jačanje trgovine. Kako bi pravni sustav bio što učinkovitiji vlasti su nastojale svo običajno pravo staviti u jedan univerzalni pravilnik jedinstven za sve žitelje komune. Na taj način nastao je statut, pravni temelj komunalnih društava pomoću kojeg je reguliran politički, sudski i socijalni segmenti grada-komune pa tako i pravila oko posjedovanja i iskorištavanja zemlje. Jedni od razloga radi kojih su u statut uvršteni zakoni o agrarnom vlasništvu i proizvodnji svakako su ponašanja zemljoposjednika, koji su prema primjerima iz talijanskih gradova kočili promet i trgovinu unutar samih limesa komuna, te pokušaji da se zabrani samovoljan izvoz dobara sa komunalnog teritorija.¹¹

Gradovi su izravno utjecali na preobražaj seoskih prostora neophodnih za njihovo preživljavanje. Komercijalizacija seoskog gospodarstva bilo je osnovni proces za uspon trgovačkog i obrtničkog sektora, prvih poluga komunalne pivrede koja je zaživjela upravo zahvaljujući uspješnosti sela. Ograničavanje ruralnog obrta i njegovog preusmjeravanja u gradove te dovod radne snage sa sela bili su ključni potezi grada za konstruiranje uzajamne ovisnosti. Komplementarnost grada i sela pokazala se najbolje u kontroli proizvodnje grada nad njegovim agrarnim posjedima i njegovom osiguranju od stranih agresora. Selo je nudilo u

¹⁰ T. Scott, 25.

¹¹ Isto, 26.; *Statuta civitatis Cathari* - Statut grada Kotora, 2009. knjiga II., 230., 240., 253., 281.; Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno uredbama donesenima do 1563. godine, 1997., 325., 327., 333., 547.

zamjenu zaštitu trgovačkih ruta i trgovaca, ubiranje cestarina i drugih davanja te izgradnju i održavanje prometne i komunalne infrastrukture. Bez takve zajedničke, međusobno ovisne aktivnosti postojanje komune bilo bi praktički neostvarivo isto kao i izuzetak isušivanja odnosno natapanja pojedinih područja u Padskoj udolini koja je hranila sjeverni dio Apeninskog poluotoka, ali je po svojoj produktivnosti imala i puno širi domet.¹²

Grad srednjeg vijeka, iako je nastao u atmosferi nestabilnosti i oskudnosti bio je preteča modernih urbanih cijelina odnosno tijekom tog razdoblja postavljene su osnovne urbanističke konture.¹³ Njegov razvoj do danas u mnogočemu je zavisio o odnosu gradske i ruralne sredine koji je gotovo do savršenstva upravo doveden tokom kasnosrednjovjekovnog razdoblja. Komuna kao urbano-ruralna zajednica u kojoj se više-manje znao status i pozicija u političkom i društvenom ustroju bila je isključivo medievistički produkt iz kojeg se kasnije izrodio suvremeni gradski i prigradski prostor. Bez imalo sumnje koljevka ali i područje gdje je komuna ostvarila svoj najfunkcionalniji oblik bio je Apeninski poluotok na čijem središnjem, a napose sjevernom predjelu izrasli neki od najsajajnih gradova-komuna uopće. Budući da su komune svoju privredu temeljile uglavnom na trgovini, ne čudi što je upravo ona zaslužna za izvoz takve vrste društveno-političke organizacije na veliki dio ondašnje Europe pa tako i u naše krajeve.

2. Dalmatinska komuna: prostor, društvo i ustroj

Današnji hrvatski prostor na kojem je komunalna struktura uhvatila najviše maha, a time i ostavila dubok trag za sobom, bila je Dalmacija, to jest njezin obalni dio, gdje su se nalazile najveće i najbogatije domaće komune. Počevši od Zadra i Šibenika u sjevernoj Dalmaciji, preko Trogira i Splita u središnjem dijelu, do Dubrovnika i Kotora na jugu, te mnogobrojnih manjih

¹² T. Scott, 27-28.; C. Wickham, 1998., 134-160.

¹³ R. Lopez, 162-163. i 239-240.

komuna između i na otocima kasnosrednjovjekovni dalmatinski prostor s obzirom na površinu vrvio je komunalnim organizacijama. Posljedica takve raširenosti sustava komuna kod nas svakako leži u činjenici da je dalmatinski *civitas* ili *castrum* bio politički i gospodarski vezan, ali i ovisan o gradovima s onu stranu Jadrana odakle je takva vrsta ustroja i pristigla. *Civitas* kao pojam statusnog položaja u srednjem vijeku označavao gradsko naselje sa svojim karakterističnim funkcijama razdjeljenim između javnih i privatnih građevina te svjetovne i vjerske razdiobe vlasti. Takvim tipom naseljenog mjesta moglo se postati formalno-pravnim priznanjem nadležne vlasti ali trebalo je uz stjecanje određenih prava posjedovati i status biskupskog sjedišta.¹⁴ S druge strane *castrum* je, kako i samo ime kaže, utvrda oko koje se vremenom stvara urbana cjelina koja također posjeduje određena prava. Brojniji i po postanku mlađi „gradovi-utvrde“ nalazili su se duž cijele obale ali i u unutrašnjosti gdje su bili jedini nositelji urbaniteta.¹⁵ I jedni i drugi su kroz trgovačke djelatnosti te političku vezanost barem do 14. stoljeća uz mletačku vlast postali dijelom sistema organiziranja gradova-komuna koji je postao neizbježan.

2.1. Prostor

Raskid sa antičkom tradicijom što ga je uzrokovala „barbarizacija“ većeg dijela europskog kontinenta blokirala je na nekoliko stoljeća razvoj gotovo svih ljudskih djelatnosti pa tako i graditeljstvo i urbanizam. Uspoređujući ta dva sektora i njihovu živost iz zlatnog razdoblja Carstva sa vremenom raspada i nestanka zapadnorimskog svijeta vidljiva je građevinska stagnacija, pogotovo ona urbana.¹⁶ Sličan scenariji pogodio je gotovo sve kutke Europe, osim one pod bizantskom kontrolom gdje je rast urbanog prostora uglavnom nastavljen

¹⁴ L. Margetić, 2007., 900-901.

¹⁵ T. Raukar, 2007. 12-13.

¹⁶ R. Lopez, 103. i 109.

uz povremene zastoje uzrokovane relativno kratkotrajnim političko-društvenim turbulencijama.¹⁷

Iako u bizantskoj sferi utjecaja odnosno na njezinim rubovima niti istočnojadransko područje nije ostalo pošteđeno te, nazovimo je, „globalne krize“. Dapače, pogodilo ga je u tolikoj mjeri da su mu trebala stoljeća da se u potpunosti oporavi te dosegne vrhunac urbanog razvoja tek na izmaku srednjovjekovlja. Kasnoantičko razdoblje donijelo je dalmatinskim gradovima konstantno nazadovanje i osiromašivanje što je rezultat dolaska primitivnih naroda na istočnojadransku obalu odnosno u njezino neposredno zaleđe gdje su najprije naišli Goti, a nakon njih Avari i Slaveni.¹⁸ Stalne pljačke i pustošenja dovele su do stvaranja osjećaja nesigurnosti kako kod gradskog i prigradskog stanovništva tako i kod seljaka koji su se nezaštićeni našli na vjetrometini tih nemilih djelovanja. Seljaštvo je stoga bilo primorano pronaći skrovište u urbanim i gušće naseljenim područjima. Sve to uzrokovalo je postupno zatvaranje ono malo preživjelih obalnih gradova koji su započeli razvijati obrambeno graditeljstvo, jednu od rijetkih grana koja je u tom vremenu doživljavala procvat.¹⁹

Utvrđivanje grada podrazumijevalo je znatne troškove koje su ispražnjene gradske blagajne teško mogle pokriti s obzirom na sve veći izostanak profita, ponajprije onog trgovačkog. Jedno od rješenja u tako nezavidnoj financijskoj situaciji bilo je dodatno stezanje urbanog prostora. To je pak potaklo sužavanje stambenih zona i povećanje gustoće naseljenosti čime je načinjen prvi korak k formiranju srednjovjekovnog *civitas*a. Svakako još jedan od razloga povlačenja gradskog tkiva prema jezgri je i teškoća nadzora i upravljanja nad širim obujmom grada gdje su se sada našle dvije različite društvene strukture: autohtono građansko i pridošlo seljačko stanovništvo. Takozvano domaće stanovništvo u gradovima predstavljalo je mješavinu malobrojnijeg romanskog i kasnije pridošlog većinskog slavenskog etničkog

¹⁷ Isto, 66. i 69.;

¹⁸ M. Suić, 347.-349.i 379.

¹⁹ Isto, 342. i 350.-351.

elementa, što se vrlo dobro pokazuje, kako ćemo vidjeti, u lingvističkoj strukturi dalmatinskog grada.²⁰ Ulazak seljaštva u urbane sredine izmijenilo ne samo društvene i arhitektonske oblike grada nego i njegove gospodarsko-ekonomske smjernice sve više uperene prema primarnom, poljoprivrednom sektoru iz kojeg se kasnije stvaranjem viškova i prihvaćanjem globalnih kretanja iskristalizirala trgovina kao vodeća srednjovjekovna djelatnost.²¹

Prateći opća društveno-ekonomska strujanja srednjeg vijeka gradovi se prema snazi razvoja mogu razvrstati u gradove prije i poslije 11. stoljeća. Pri čemu je ta, po mnogočemu famozna 1000. godina vremenska granica nakon koje svijet vrlo sporo ali sigurno izlazi iz „doba tmine na ranojutarnje svijetlo“. Iako postoji čitav splet razloga za takav lagani prosperitet, počevši od agrarnih inovacija pa sve do socijalne i političke stabilnosti pravi pokretač buđenja Europe bila je trgovina i sve što ona sa sobom nosi.²² Taj uzlet posebice je vidljiv na primjeru talijanskih gradova, i to već tijekom 10. stoljeća a s obzirom na geografsku blizinu i raznolike veze s apeninskim poluotokom on se uz omanje zakašnjenje dijelom prelio i na dalmatinske gradove.²³ Nažalost zbog dokumentacijskog, ali i velikim dijelom arheološkog *ex silentio*, historiografija je u slučaju ranosrednjovjekovnog urbanog prostora Dalmacije zakinuta za podrobnije analize istog, pri čemu izuzetak čini preživjeli dio kamenih sakralnih objekata što zorno pokazuje da se ondašnjem siromaštvom prožetom društvu uvelike skrbilo za duhovnu komponentu pa čak i u arhitektonskom obliku.²⁴

Ulaskom u novi mileniji grad u Dalmaciji započinje obnovu svoje stare slave, odnosno ozbiljnije inicira začetke kasnijeg svekolikog napretka. Grad razvijenog, a napose kasnog srednjeg vijeka, svojim gospodarskim sadržajem i političkim ponašanjem predstavlja središte uspona tadašnjeg društva iz kojeg ono crpi progresivnu snagu. Iako se napredak očitovao u

²⁰ T. Raukar, 1980-81., 177-179.

²¹ M. Suić, 362.-363. i 369.-372.

²² Isto, 380.-381.; G. Duby, 2006., 15-16.

²³ R. Lopez, 126.

²⁴ M. Prelog, 2001., 229.-230.

brojnim materijalnim i nematerijalnim segmentima, on je bio i ostao najbolje vidljiv u izgradnji i definiranju urbanog prostora. Izraziti demografski rast primorao je, a kakva takva ekonomska stabilnost omogućila stiješnjenim gradovima, da se okrenu prema konstruiranju svojeg gradskog i prigradskog prostora. Začetak toga procesa seže još u vrijeme 9. stoljeća rađanjem predgrađa, a svoj puni zamah ostvaruje u nadolazećem periodu. Dakako, ta svojevrsna prostorna ekspanzija u svojoj kvantiteti i kvaliteti nije bila ni jednaka niti istovremena u svim dalmatinskim gradovima. Dapače, bila je toliko raznolika i suprotna da se promatrajući gradove pojedinačno ne bi stekao dojam demografske eksplozije.²⁵

Najbolji primjer za shvaćanje različitosti razvoja urbaniteta i njegovog smjera u Dalmaciji usporedba je Splita i Zadra, gradova sa dijametralno suprotnim porijeklom. Split, kao nasljednik antičke Salone, te grad koji je svoju prostornu bazu izgrađivao na ostacima rimske palače, zbog smanjenog prostornog obujma bio je prisiljen izići iz antičkih okvira stvarajući *burgus*, koji je iako tek u 14. stoljeću, utopljen u prvotni dio grada uvjetovao jedinstveno pomicanje centralnih gradskih institucija.²⁶ S druge strane, zadarski urbani prostor predstavlja potpuno drugačiju sliku prostornog organiziranja. Njegova širina i neizmijenjeni antički temelji omogućili su gradu lakše upravljanje gradskim tkivom koje gotovo da i nije zahtijevalo skupu izgradnju i integraciju dodatnog prostora, osim u slučaju nastanka varoši koja pak nikad nije uvučena u gradski prostorni sustav.²⁷

Također, i ostali dalmatinski gradovi imali su svoje specifičnosti u razvoju i organizaciji urbanog prostora u čemu su ulogu odigrale kako geomorfološki uvjeti tako i ekonomske mogućnosti pojedinih gradova. Primjerice, Trogir se kao grad smješten na otočiću eliptičnog oblika morao prilagoditi takvim uvjetima stoga je njegov urbani prostor djelomično odudarao od ortogonalnih dimenzija, a oskudnost tlova za gradsko širenje dodatno je izbrisana

²⁵ T. Raukar, 2007. 14.-15.; R. Lopez, 115.-117.

²⁶ Isto, 14.-17.

²⁷ T. Raukar, 14.-15.; N. Klaić – I. Petricioli, 1976., 117.

trogirska antička ostavština.²⁸ Slično kao i Trogir i Dubrovnik je svoje početke vezivao uz otočić odnosno poluotočić, kako je utvrđeno arheološkim sondiranjima,²⁹ te je okružen morem, grebenima i hridima morao pronaći način kako stvoriti prostor što je ostvareno u konačnici umjetnom metodom. Premda se nije mogao pohvaliti bogzna kakvim antičkim urbanitetom,³⁰ Dubrovnik je ipak preuzeo antičku tradiciju podredivši prostor glavnoj osi, Placi na koju se nadovezivala čitava urbana mreža čime je stvoren, barem djelomični, ortogonalni tlocrt grada, kojeg su pak dodatno ocrtavale prostranije poprečne ulice poput Široke i ulice Pred dvorom.³¹

Za razliku od Trogira i Dubrovnika šibenski *civitas*, koji nije raspolagao antičkom baštinom, tijekom srednjeg vijeka bio je primoran od početka izgrađivati svoje urbane konture što je kao posljedicu imalo kašnjenje u progresiji Šibenika za ostalim važnijim gradskim središtima. Osim što ga je kao grad razvio slavenski, točnije hrvatski živalj, Šibenik vuče određene posebnosti i kod zakonske regulacije prostora i prostornih sastavnica. Kroz statutarnu regulaciju prostora Šibenik donekle prati trendove Dubrovnika i Splita koji su u svojim gradskim statutima njegove čitave knjige posvetili ozakonjivanju svakojakih graditeljsko-komunalnih rješenja.³² Samo uvrštavanje takvih odredbi u statut, kao najveći zakonski akt grada, dovoljno govori o važnosti urbanog prostora za pojedine komune, posebno za one koje su prostorno bile siromašnije. To je napose vidljivo kod Zadra i zadarskog statuta u kojem gotovo da i nema zakonskih članaka o urbano-prostornim aspektima grada. Razlog tomu svakako može biti već navedeno prostranstvo zadarske urbane osnovice, ali i njena dijelom već u antici formirana estetsko-sigurnosna komponenta.

²⁸ Isto, 13.; I. Benyovsky-Latin, 2009., 13. i 46.

²⁹ Ž. Peković, 1998., 17-18. i 24.

³⁰ D. Zelić, 2014., 33-40.

³¹ Više o ranijem dobu Dubrovnika vidi: J. Lučić, Povijest Dubrovnika od 7. stoljeća do godine 1205., *Anali*, 13.-14. HAZU, Zagreb, 1973.; K. Horvat-Levaj, 1991., 41.

³² D. Zelić, 1995., 37.-38.

U organizaciji, odnosno preraspodjeli prostora, dalmatinske komune kasnijeg srednjovjekovlja koristile su čitav niz varijacija kako bi odredile i razdijelile javne i privatne površine, sakralne i svjetovne prostore te gospodarske i društvene zone. Takozvano zoniranje naselja predstavlja jedan od glavnih koraka ka statusnom stvaranju gradova, koji su na taj način poboljšali funkcionalnost i iskoristivost prostora, što je posebno bilo važno kod gradova s uskim urbanističkim tkivom. Promatrajući metode na koje su dalmatinski gradovi uređivali odnos privatnog i javnog prostora može se zaključiti da su one više-manje bile ujednačene bez prevelikih oscilacija. Cjelokupni prostor komune smatran je posjedom čitave zajednice koja je pak kroz javnopravne odluke svojih institucija dijelila gradski prostor pojedincima stvarajući tako privatne čestice. Ipak privatni posjedi nisu u potpunosti bili izuzeti od zakonskih okvira komune, što je posebice vidljivo na primjeru Dubrovnika, o čemu će nešto kasnije biti više riječi.³³ Za razliku od javnih i privatnih površina kod razdiobe i smještanja svjetovnog i sakralnog prostora u urbanu cjelinu gradovi su se vodili vlastitim običajima i vlastitim vjersko-političkim odnosima. Tako su primjerice šibenska i dubrovačka komuna crkvene institucije okupile oko središnjih vlasti želeći time pokazati isprepletenost vjerskih i laičkih vlasti, ali i ukazati na podložnost Crkve spram gradskih upravnih organa.³⁴ Također, tim koncentriranjem najvažnijih subjekata ondašnjeg društva na jednom mjestu gradovi su stvarali urbanu jezgru, društvenu i političku te gospodarsku okosnicu svake komune.³⁵ Treću značajniju dimenziju prostora činili su njegovi gospodarski i socijalni dijelovi koje iako možemo svrstati u javno-privatni prostorni sektor treba sagledati na zaseban način. Premda grad u cijelosti sam po sebi predstavlja društveno žarište ono ipak unutar urbanih granica ima svoje frekventnije i manje frekventnije „socijalne točke“, to jest društvene prostore, a samim time i gospodarski važnije odnosno manje važne urbane zone. Tu ponajprije po važnosti iskače gradska luka kao prometno

³³ I. Benyovsky-Latin, 41.-42.; Statut grada Dubrovnika, 2002., knjiga V, 297. i dalje

³⁴ I. Benyovsky-Latin, 2007., 160.-162.

³⁵ D. Zelić, 39.; Isto, 1998, 799.; K. Vojnović, 1895., 7.-8. i 10.-11.

i trgovačko čvorište svakog obalnog grada, preko kojeg *civitas* velikim dijelom sebi i stanovništvu osigurava financijsku stabilnost, ali i svoju egzistenciju općenito. Osim luke, u gospodarsko-društvenom pogledu, isticale su se dvije glavne gradske komunikacijske arterije: središnji gradski trg te glavna poprečna ulica oko kojih se odvijala glavna društvenog i gospodarskog života grada. Dakako, pri govoru o gospodarskim prostorima ne treba zanemariti predgrađa u kojima je bila smještena većina nečistih obrta, kao niti komunalne distrikte odakle je pristizala znatna količina uglavnom neprerađenih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda.³⁶ No ipak, grad je bio i ostao društveni i gospodarski fokus dalmatinskih komuna koje su svaka na svoj način i u skladu sa svojim mogućnostima stvarale i organizirale prostornu središnjicu.

Srednjovjekovni grad, čiji je prostor determiniran bedemima, bio je mjesto života nekoliko statusno razdijeljenih grupacija koje su svaka za sebe zahtijevale prostor nad kojim će imati vlast, a time i životnu sigurnost. Uz crkveni prelate, i ostale društvene skupine povezane uz vjerski život, poput bratovština, *civitas* je sačinjavalo svjetovno stanovništvo podijeljeno na one koji vladaju ili *potentiores* i obični puk, ili kako ih izvori još nazivaju *humiliores* te na one koji su s vremenom postali neslobodni, *servi*.³⁷ Svi oni težili su pronalasku svojih privatnih posjeda unutar grada gdje bi osim stjecanja društvene uloge u gradu imali osjećaj zaštićenosti. Proces privatizacije, koji je bio potreban za takav način stvaranja i funkcioniranja grada i njegovog stanovništva, svoje ubrzanje doživio je na izmaku prvog milenija kada dolazi do demografskog uzleta, bez kojeg stvaranje i širenje privatnog prostora ne bi bilo toliko očito. Dodjeljivanje zemljišta, odnosno stambenog prostora, vršilo se uglavnom preko javnopravnih uredbi najviših političkih institucija komune, koja je usprkos privatizaciji svojeg gradskog prostora i dalje shvaćana kao stvarni vlasnik sve zemlje, što je posebice vidljivo na primjeru

³⁶ T. Raukar, 17-19.; O distriktima ili seksterijima vidi: I. Lazarević, Granice dubrovačkih seksterija, *Anali*, 2012., 63-74.

³⁷ D. Zelić, 141.

Dubrovniku čiji je urbanizam kako ćemo vidjeti počivao na ispreplitanju javnog i privatnog interesa.³⁸

2.2. Društvo

Društvo unutar komune koliko god bilo politički i ekonomski heterogeno povezivala je skrb o zajedničkom prostoru kao i univerzalni pravni i politički sustav koji su usprkos stvaranju socijalnih podijela u svojoj srži nudili popriličnu dozu stabilnosti unutar komune. Ipak srednjovjekovni partikularizam bio je jedna od glavnih karakteristika gradskog društva koje se grupiralo u niz grupacija po statusnom, ekonomskom, političkom, gospodarskom i religijskom ključu. Svaka od njih težila je integriranju unutar sebe, ne bi li tako ojačala i došla u priliku vladati ili barem sudjelovati u vlasti, promičući svoje interese i interese skupine.³⁹

Budući da je čovjek srednjeg vijeka bio isključivo vezan za svoj životni prostor koji je u većem mjeri određivao njegovu ekonomsku snagu, glavna razdioba komunalnog društva ticala se grananja na seljaštvo i građanstvo koje se pak dijelilo na obične građane, pučane i one koji su obnašali vladajuće funkcije.⁴⁰ Ako po strani ostavimo seljake koji su praktički bili obespravljani, pučani su činili jedini sloj u komuni koji je mogao narušiti socijalni poredak, bilo korištenjem sile ili prisiljavanjem vladajućih na kompromise stoga je bilo nužno pronaći način za suživot tih dviju gradskih grupa.⁴¹ Jedno od glavnih rješenja pronašlo se u sastavljanju općeg zakonika jedinstvenog za sve punopravne žitelje komune, čime je barem pravno iako ne u stvarnosti izjednačen položaj pučana i vlastele. Svojevrsni univerzalni kodeks ponašanja

³⁸ I. Benyovsky-Latin, 41.

³⁹ M. Prelog, 2001., 231.

⁴⁰ T. Raukar, 1980-81., 180.

⁴¹ M. Prelog, 232-233.; Isto, 180-183.

omogućio je jednakost svih pred sudskom vlasti, a pravilan rad zaduženih institucija unio je red u socijalnu strukturu grada i cijelokupne komune.

Zasigurno prvi a možda i najvažniji proces koji je utjecao na zamah u razvoju komuna bile su demografske promjene, odnosno prirodni prirast koji je sam po sebi zahtijevao prostorne i društvene reforme.⁴² Iako ne postoje točni podaci o broju pučanstva u dalmatinskim komunama nego samo špekulacije,⁴³ prema kolektivnim projekcijama za europski kontinent tokom kasnog srednjeg vijeka te analitičkim parametrima dvije komunalne sredine su iskakale u odnosu na ostale. To su Zadar i Dubrovnik dok su Split i donekle Šibenik spadale u može se reći komune srednje veličine.⁴⁴ Dalmatinske komune, s obzirom na svoje prostorne gabarite znatno su zaostajale po površini za vodećim europskim komunama,⁴⁵ stoga je njihovo stanovništvo bilo izuzetno gusto naseljeno te je samim time bilo podložno zarazama i bolestima, a nerijetko i epidemijama poput one kužne iz 1348. godine kada je dalmatinsko društvo zasigurno pretrpilo strašne gubitke.⁴⁶ Drugi težak problem koji je pogađao komunu bila je oskudica hrane, točnije žita kao najvažnije živežne namirnice srednjovjekovnog čovjeka. Kako komunalni ager, osim u slučaju Zadra, svojom širinom i reljefom nije dopuštao dovoljnu proizvodnju žita, stanovništvo je često bilo pogođeno godinama gladi što su komune nastojale izbjeći žitnim uvozom iz ponajprije prekomorskih gradova. Upravo je dovoz i zabrana izvoza žita bila jedna od glavnih poluga za opstanak društva i općenito za širenje komuna.⁴⁷

Socijalna gibanja u Dalmaciji kao i drugdje bila su usko vezana za dva aspekta: za duhovnost i nastojanje za većom zaradom, a sukladno tomu i većom kupovnom moći. Srednjovjekovni čovjek kao *homo religiosus* težio je vječnom spasenju svoje duše te je stoga

⁴² T. Raukar, 1980-81., 154-155., 1982., 64. i 2007., 51.

⁴³ Isto, 1980-81.154-156.

⁴⁴ Isto, 1980-81., 156. i 2007., 20.

⁴⁵ Isto, 1980-81., 156.

⁴⁶ Isto, 1980-81., 157-158.

⁴⁷ Isto, 154-159.

obilazak svetih mjesta, to jest hodočašća u mjesta koja su posjedovala relikvije ili pak odlazak na biblijske lokacije predstavljalo za tadašnjeg bolje stojećeg stanovnika komune težak, ali za njega bitan podvig.⁴⁸ Za progresiju komunalnog, a onda i gradskog života društvena migracija povezana uz proces deruralizacije, to jest povećanja gradskog stanovništva načinila je ključan korak prema najprije oživljavanju gradova, a zatim i njihovom rastu i konkurentnosti.⁴⁹

Kretanja iz zaleđa prema obali utjecala su i na promjenu etničkog sastava društva. Slavenski etnos pristigao s kopna donio je komunama radnu snagu koja se morala prilagoditi novom načinu društvenog ustroja, ali je istodobno dala ogroman obol gospodarskom, ekonomskom i graditeljskom usponu komuna. Spajanje romanskog i slavenskog stanovništva, odnosno njihovo prožimanje, napose na urbanim prostorima, gdje su i vodeći slojevi već u predkomunalnom periodu osjetili sve snažniju slavenizaciju koja se preko familijarnih veza postepeno uvlačila u vlastelu.⁵⁰ Takvim migracijama promjenjena je uz etničku i jezična slika društva koje je kada govorimo o dalmatinskim komunama poznavalo više jezika pri čemu su stanovnici u daleko većem broju govorili hrvatskim odnosno slavenskim jezikom, a u puno skromnijim omjerima romansko-dalmatskim i latinskim.⁵¹ Prema društvenoj strukturi jezičnu piramidu možemo ocrtati na način da su donji, pučki slojevi prožeti hrvatskim, dok su vladajući i crkveni slojevi sačuvali latinski jezik kao jezik administracije i religije.⁵²

Komunalno društvo u Dalmaciji tokom kasnog srednjeg vijeka usporedo sa razvojem svojeg životnog prostora doživjelo je konačnu afirmaciju u svakom pogledu. Iako heterogeno po sastavu, ono je zahvaljujući jedinstvenom pravnom i političkom sustavu djelovalo kroz nadopunjavanje svih jedinki koje su ga sačinjavale. Dodatan stimulans bez kojeg komune ne bi

⁴⁸<http://www.matica.hr/vijenac/337/Hrvatska%20srednjovjekovna%20hodo%C4%8Da%C5%A1%C4%87a/> (1.3. 2017.)

⁴⁹ T. Raukar, 154-155. i 172-173.

⁵⁰ Z. Janeković-Römer, 2011., 207-226.

⁵¹ T. Raukar, 1980-81., 178.

⁵² Isto, 177-179.

izrasle u koliko-toliko ozbiljne urbane sredine svakako je bio ulaz imigrantskog, stranog elementa na njihov prostor, ponajprije misleći pri tom na pritek slavenskog stanovništva iz zaleđa. Dobivši tako za svoje prilike dovoljnu količinu žitelja, a s tim i radne snage gradovi-komune bile su primorane razviti dobro uhodan administrativni aparat kako bi sve skupa funkcioniralo na pravi način.

2.3. Ustroj

Organizacija rada bilo koje zajednice jedan je od najvažnijih zadataka svih društava poglavito onih strukturalno složenijih poput komuna. Uređivanje njihovih upravnih i pravnih institucija bilo je ključalno općenito za pojavu, a onda i opstanak komuna koje bez efikasne uprave ne bi dosegle stadiji koji su imali u trenutku najvećeg procvata. Bez obzira koliko su se upravne karakteristike i mogućnosti bile različite, dalmatinske komune sljedile su jedan te isti obrazac ustroja koji je bio plod talijanskih gradova-komuna.⁵³

Ukoliko se traže počeci komunalnog ustroja u „našim zemljama“ valja otići do druge polovine 12. stoljeća kada se po prvi put javljaju funkcije konzula, i to najprije u Dubrovniku, a onda i drugdje duž obale. Proces ustaljivanja konzulantske institucije s pravom se može nazvati i procesom nastanka komuna koje su uvelike ovisile upravo o čvrstoći upravnih službi. Međutim, kako je unutar komune postojalo nekoliko političkih struja, položaj konzula bio je gotovo stalno u nezgodnoj situaciji, stoga je rješenje pronađeno u imenovanju stranaca na čelo komunalnih vlasti nazvanih podestatima koji su često dolazili sa suprotne strane Jadrana.⁵⁴ Dodatnu snagu komune su dobile stvaranjem kneževske pozicije, to jest preobrazbom konzulske i podestatske stolice u kneževsku kao izbornu službu, o čijem izboru su odlučivali ili suvereni pod čijim je vrhovništvom bila komuna ili sami patriciji komune kroz razna

⁵³ I. Benyovski-Latin, 1999., 548.-549. i 553.

⁵⁴ Foretić, knj. 1., 1980., 65., 68. i 74.

politička tijela.⁵⁵ Iako je knez u nekim gradovima bio poslanik strane vlasti, uglavnom mletačke, on je uzevši u obzir da je stigao u tuđinsko okružje s ponešto drugačijim običajnim pravom bio primoran držati se tamošnjih zakonskih običaja. To je još više do izražaja došlo nakon kodifikacije prava u dalmatinskim komunama od druge polovice 13. stoljeća, kada su na svjetlo dana izišli statuti, jedni od nositelja komunalnih društava. Proces nastanka gradskih zakonika rezultat je društvenog raslojavanja ali i općeuropskog trenda oživljavanja rimskog prava te jačanja pismenosti i učenosti diljem kontinenta.⁵⁶ Pojavom statuta vladajući sloj bio je natjeran da pristupa obnašanju vlasti kroz potpuno drugačiji pristup negoli je to bilo prije. Jedan od glavnih noviteta bilo je transparentnije sastavljanje gradskih vijeća i općenito organa vlasti prema unaprijed određenim pravilima. Razumjevanje domaćih društvenih ponašanja i općenito zakonitostima svojevrsnim za pojedinu komunu najprije su prisilile stranu vlast na dodatno poštivanje i uvažavanje karakteristične pravne tradicije, a zatim, što je još bitnije, i na usvajanje jednakosti građana pred karakterističnim zakonskim okvirima.⁵⁷

Ustrojstvo dalmatinskih komuna oblikovalo se gotovo isključivo uz nadzor Mletačke Republike, čime su gradovi preuzeli mletački model uprave u kojoj je centralizam bio glavna odrednica. Iako je mletačka vlast u Dalmaciji bila prisutna kroz najveći dio kasnog srednjovjekovlja, period nakon 1409. godine može se smatrati vremenom potpune mletačke upletenosti u rad komunalnih političkih tijela. Prisutnost Venecije u našim komunama mogla se uočiti ili kroz djelovanje pojedinih činovnika, poput providura i sindika ili preko jedinstvenih odluka vlasti u gradu na lagunama što su ih sprovodili njemu izravno podređeni providuri, knezovi i kapetani. Mlečani, doduše, nisu unosili znatnije promjene u zatečenu strukturu niti su dirali u statutarne odredbe, međutim, uvelike su se umješali u političko odlučivanje uvevši brojna ograničenja institucijama vlasti. Sva ona išla su na ruku Veneciji koja se nalazila u centru

⁵⁵ T. Raukar, 169.; G. Ravančić, 2005., 103-113.

⁵⁶ G. Ravančić, 106-107.

⁵⁷ Isto, 103-113.

političke i ekonomske pažnje, posebice su ekonomija i gospodarstvo bili segmenti u kojima su Mlečani svoje prekomorske posjede najviše nadzirali, naravno sve u svrhu probitka Republike svetog Marka.⁵⁸

Bitan dio komunalnog ustroja bila su patricijska vijeća koja su prije dolaska mletačke vlasti u dalmatinske gradove krojila političku sudbinu komune. U njihovim rukama bila je praktički sva moć odlučivanja, što je naglo prekinuto na početku 15. stoljeća ulaskom Dalmacije, a time i njenih komuna u sastav Mletačke Republike. Nakon toga dolazi do jakog opadanja utjecaja vlastelinskih vijeća u bilo kakvim odlukama koje preuzimaju mletački povjerenici pod paskom centralne vlasti. Plemički sloj u komunama se jednim svojim dijelom prilagođava novonastalom političkom poretku pa je tako dio vlastele postao simpatizerom strane vlasti ne bi li uhvatio što bolju poziciju za sebe, dok se drugi dio patricija poput dijela Šibenčana i Trogirana opirao mletačkoj politici.⁵⁹ S druge strane pučki sloj, odnosno njegov bogatiji dio, bio je uglavnom pristalica vlasti u Veneciji iz jednostavnog razloga što se bojavao za svoj ekonomski status kojeg je uz podupiranje vladajućih lakše mogao sačuvati. Zbog nedostatka pisanih vrela vrlo teško se može razabrati mišljenje ostatka pučana, a napose seljaštva koje je u dokumentiranu povijest ulazilo u iznimnim slučajevima.⁶⁰

Beznačajnost starog komunalnog ustrojstva najbolje se vidi na primjeru Zadra gdje je vlastela u gotovo jednakim vremenskim periodima održavala sastanke vijeća koje nije imalo nikakvu značajnu ulogu u praksi. Na njima su se svaka tri mjeseca prema starom pravilu birali općinski magistrati: kneževi vječnici, egzaminatori i tribuni što pokazuje da zadarski patricijat koliko god su vijećanja bila uzaludna držao do svojih tradicionalnih političkih običaja i to uz veliku dozu ozbiljnosti. To sugerira i na otpor mletačkom modelu prema kojemu su sve odluke bile u rukama kneza, a koji je iako pasivan bio značajan za poznavanje prilika u sjedištu

⁵⁸ T. Raukar, 1982., 54-57.; I. Benyovski-Latin, 2014., 575., 577. i 584-585.

⁵⁹ T. Raukar, 85-86. i 89.

⁶⁰ Isto, 86.

mletačke Dalmacije na izmaku srednjovjekovlja. Takav otpor bio je praktički jedini mogući u tadašnjem razdoblju kojeg su obilježile osmanska nadiranja i što je još važnije kriza u zaleđu komuna kao izravna posljedica tih osvajanja.⁶¹

Slična priča bila je i sa drugim komunama uz iznimku Dubrovnika koji se riješio mletačkog suverenstva još 1358. godine. nastavivši se *de facto* razvijati samostalnim putem. Plemići su svojim životnim navikama i političkom življenju nastojali prividno zadržati povlašteni status u društvu držeći se i čvrsto njegujući častoljublje koje osim simboličkog nije imalo gotovo nikakvo značenje u stvarnosti. U pojedinim gradovima uz pomoć pristajanja i priznavanja Mlečana kao jedinih vladara neke vlasteoske obitelji sebi su priskrbile jači društveni, a time i ekonomski status. Takve obitelji, kao što su zadarska Detrik ili trogirski Čipiko, Venecija je zbog njihove naklonosti mletačkim krugovima nagrađivala novcem ili visokim položajem u mletačkim institucijama.⁶²

Prema svemu tome ustroj dalmatinske komune može se razdijeliti na dva razdoblja: period predmletačke uprave i doba mletačkog suverenstva nad komunama. Prvo razdoblje iako formalno pod tuđinskom vlašću bilo bizantinskom, venecijanskom ili nekom trećom karakteriziralo je formiranje domaće i sebi svojstvene vlastelinske uprave koja je slijedila obrazac ustroja talijanskih gradova-komuna. Vrijeme mletačke uprave nad dalmatinskim komunama odnosno nad većini njih od početka 15. stoljeća kada je postala neprekidna potpuno je izmijenila sliku komunalnog ustrojstva. Stare političke tradicije su u funkcionalnom smislu zatrte, a zamjenila ih je posrednička mletačka hegemonija s izuzetkom u Dubrovniku. Jedini upravni segment koji je ostao netaknut od mletačke ruke bilo je statutarno pravo čije su regulacije uistinu bile temelj komune i njenog društva.

⁶¹ T. Raukar, 87-88.

⁶² Isto, 88-89.

3. Statut - pravni temelj komunalnog društva

Bilo koja društvena grupacija, suvremena ili primitivna, po svojoj prirodi tražila je i težila stabilnosti koja se mogla dobiti kroz uređivanje univerzalnih pravila i kazni za sve njene članove. Naravno, što je društvena organizacija bila veća i prostorno zbijenija pravni sustav bio je nužan kako bi se ona uopće održala na životu. Regulacije su od svojih početaka imale usmeni oblik razvijajući se iz običaja i tradicija pojedinih sredina uvjetovanih kroz način življenja i okolinu. Tek po demografskom oživljavanju pojavila se potreba da se zbog kvantitete stanovništva i diferencijacijama unutar društva krene u realizaciju sastavljanja pisanog zakonika. Zajednica koja je zbog svojeg oblika i uređenja bila vodeći proizvođač pisanog prava svakako je komuna, koja zasigurno bez njega ne bi bila u stanju biti održiva.

Knjige regulacija, to jest komunalni statuti, na našem području pojavili su se u tjekom 13. stoljeća i to na jugu Dalmacije, točnije u gradu Korčuli i Dubrovniku. Korčulanski statut nastao vrlo vjerojatno već 1214. najstariji je pravni spomenik u ovom dijelu Europe i općenito drugi po starosti među slavenskim narodima.⁶³ S druge strane pojavu *Liber statutorum civitatis Ragusii* trebalo je čekati preko pola stoljeća, iako je Dubrovnik po nizu parametara već tada premašivao korčulansku komunu.⁶⁴ Sređivanje pravnog sistema u gradu podno Srđa bio je itekako nužan za skućenu zajednicu koja je imala visoke ambicije. Bez statuta funkcioniranje grada i čitave komune, poput dubrovačke bilo bi, ako ne nezamislivo, onda barem znatno otežano. Uz statute tu su dakako i reformacije, to jest kasnije dodani svojevrsni amandmani te notarski dokumenti pojedinih komunalnih institucija. Sve je to skupa činilo složenu ali u praksi lako provedivu pravnu metodu zbog univerzionalizma zakona koje je vrijedilo za sve na prostoru komune. Nakon etabliranja prostornih, društvenih, ekonomskih i političkih značajki

⁶³ P. Strčić, 1987., 180.

⁶⁴ L. Beritić, 1958., 12.; J. Lučić, 1973., 40-139

dalmatinske su komune, izuzevši Korčulu i Dubrovnik, zaokružile svoj početni razvoj donošenjem pravnih knjiga u prvoj polovini 13. vijeka.⁶⁵

Kao što je već prije naglašeno, Venecija je u razdobljima vladavine nad većinom dalmatinskih gradova priznala i zadržala statute kao vodeće pravne akte, što dokazuje da su gradovi izborili za sebe određeni tip autonomije, odnosno da je Republika svetog Marka načinila ustupak dalmatinskim gradovima priznavajući im donekle samostalnost na području prava. Takav ustupak bio je rezultat više-manje pokorničkog prihvaćanja mletačkog suverenstva nad dalmatinskim gradovima, to jest gradovi su u zamjenu za priznavanje centralnih vlasti na Rialtu dobili slobodu u reguliranju svojih pravnih poslova. Osim toga pisanje i provedba statuta i njegovih uredbi bio je znak i poštivanja prilika u određenim sredinama koje su imale svaka svoje posebnosti.⁶⁶ Ipak predložak po kojemu su dalmatinski komunalni statuti i nastali i kasnije nadograđivani bile su mletačke pravne knjige. Iz poredbe, primjerice pojedinih djelova dubrovačkog i korčulanskog zakonika s venecijanskim, može se zaključiti da su dalmatinski gradovi preuzeli osnovnu kazneno-pravnu regulativu iz mletačkog modela pridodajući tomu svoje pravne običaje. Posebno se to očituje na dubrovačkom primjeru, gdje je kazneni i pravni sustav postao još čvršće povezan nakon kratkotrajnog odbacivanja mletačke prevlasti 1232. godine, kada je sporazumom ojačana mletačka uloga u gradu svetog Vlaha,⁶⁷ čime je Venecija sve do polovice 14. stoljeća osigurala prevlast nad gradom.⁶⁸

Komunalni statuti svojim regulativama bili su jedni od glavnih poluga progresije komunalnih društava. Svojim zakonskim člancima statuti su sredili pravni sustav društva koje je pomoću njih stvorilo norme ponašanja koje su se ponešto razlikovale od komune do komune. Odredbe su se ticale gotovo svih socijalnih aspekata počevši od političkog ustrojstva,

⁶⁵ T. Raukar, 1980-81. 169.

⁶⁶ Statut grada Trogira, 1988., 21.

⁶⁷ V. Foretić, knj. 1., 60-61.

⁶⁸ N. Lonza, 2002., 18-19.; Isto, knj. 1, 60-80.

gospodarskih i ekonomskih regulacija do kazneno-pravnog sistema i društveno-gradanskih statusa. Dakako, s obzirom da se radilo o gradovima koji su bili relativno mali, i brojem stanovnika i površinom, u dalmatinskim gradskim statutima stajale su i brojne uredbe o urbanizaciji i gradogradnji što je bilo iznimno bitno za prostorom oskudne i uglavnom skućene urbane cjeline.

4. Urbanistićko zakonodavstvo

Život većeg broja ljudi na uskim prostornim kapacitetima po svojoj prirodi iznimno je složen i zahtjeva ozbiljan i nadasve uređen pristup. Zajedno sa stvaranjem prvih gradskih naselja javila se potreba za regulacijom životnih uvjeta i pravila vezanih za prostorno uređenje. Sve veća koncentracija stanovništva na jednoj omeđenoj površini primoravala je njezine žitelje da se pridržavaju zacrtanih urbanistićkih normi kako bi se grad što jednostavnije nosio sa zahtjevima sve brojnije gradske populacije. Razlikovanje javnog prostora od privatnog i njihova regulacija, poboljšavanje infrastrukture, rješavanje komunalija, konstrukcija dovoljnih smještajnih kapaciteta, rad na jaćanju sigurnosti gradskih objekata i cjelokupnog stanovništva samo su neki od segmenata koji su se našli u zakonskom okviru urbanizma.

Prelazak ćovjeka sa nomadskog na sjedilaćki naćin življenja rezultirao je nicanjem prvih stalnih naselja koji su se s vremenom transformirali u primitivne, a zatim i u razvijene urbane sredine. Nastanak grada kao takvog dogodio se u onom trenutku kada su zadovoljeni neki osnovni parametri urbanizma kao što su okupljanje većeg broja stanovništva unutar definiranog prostora koji postaje zajednićki, podvrgavanje jedinstvenijim pravilima izgradnje i upravljanja urbanom matricom, prelazak sa poljoprivrednog gospodarstva na trgovaćku i obrtnićku privredu. Međutim, moćda najznaćajniji razlog nastanka grada bila je ćovjekova potreba za sigurnoću koju mu je prućalo zajedništvo, ali i gradski zidovi. Upravo su gradovi bili nositelji sigurnosti i društvene uređenosti u periodu takozvanog militaristićkog društva kada je borba za

seoske predjele zbog gospodarske i prehrambene opskrbe bila najvažnija.⁶⁹ Prostorno planiranje takvih gradova i njihovih sadržaja bilo je od iznimne važnosti s obzirom da su se oni znatno razlikovali od današnjih industrijskih, suvremenih gradova koji nemaju svoje utvrđene limese. Gradovi starog, a naročito srednjeg vijeka po svojoj strukturi bili su gradovi zatvorenog tipa to jest urbanističko područje tijekom tih vremena bilo je suženo i veoma gusto postavljeno bez ikakvih razmaka među urbanim jedinicama jezgre i perifernih dijelova za razliku od današnjih gradova.⁷⁰

Srednjovjekovni urbanizam počivao je najprije na čvrsto ograničenom i određenom odnosu grada i sela da bi se zatim skupljao prema jezgri u čijem su samom središtu bile laička i vjerska vlast koje su izrađivale i vodile taj urbanizam. Prema tome, urbanizam kao skup pravila, propisa i djelovanja djelo je vladajućih struktura namijenjeno širokim masama koje su ga provodile i pridržavale ga se što je urbanistički plan činilo dvosmjernim.⁷¹ Prostorno planiranje u kojem su sadržane gotovo sve urbanističke sastavnice bilo je iznimno bitno za gradove sa uskim gradskim tkivom. Prostorna skučenost gradova, naročito u razdoblju srednjeg vijeka, kada se prostor zbog vanjskih faktora „uvlačio“, navela je čovjeka da pomno isplanira iskoristivost prostora što je dodatno potvrđeno zakonskim odredbama. Prekid s antičkom tradicijom i novi, povučeniji i strahom okovaniji način življenja postavio je neke nove postavke u urbanističkoj realizaciji koja se u potpunosti ostvarila tokom kasnog srednjovjekovnog razdoblja.⁷²

Urbanizacijski zakoni na srednjovjekovnom dalmatinskom području vezani su za gradove-komune odnosno gradske statute i njihove kasnije dodatke. Kao što je prije spomenuto, medievistički gradovi bili su prostorno vrlo zbijeni i jasno definirani, a pogotovo se to odnosi

⁶⁹ R. Supek, 1987., 12.

⁷⁰ T. Raukar, 2007., 13-14.; M. Prelog, 1971., 26-27.

⁷¹ Isto, 22-23.

⁷² I. Benyovsky-Latin, 1999., 543.

na dalmatinske gradove koji su uglavnom bili stješnjeni između Dinarida sa sjevera i mora sa juga što je predstavljalo poteškoću u ekspanziji gradskih površina. Postojala su dva tipa pravila o urbanizmu u našim gradovima. Prvi su bili proizvod općih trendova tog doba, odnosno trendova planiranja na Mediteranu pri čemu su talijanski gradovi i njihova gradogradnja bili najveći uzori. Druga vrsta zakona nastala je kao posljedica posebnosti svakog grada pojedinačno pri čemu su reljef, maritimnost, klimatski uvjeti te trenutačna situacija u pojedinom gradu odigrale najznačajniju ulogu. Upravo je ovaj potonji razlog donošenja novih pravila bio najčešći, a najviše se očitovao u Dubrovniku, Splitu i Šibeniku. Osnovni ciljevi urbanističkih uredbi u zakonicima bili su vezani za četiri temeljne procedure što je srednjovjekovni *civitas* činilo gradom: 1. onemogućavanje privatizacije javnih površina; 2. briga o čistoći gradskih ulica, puteva i trgova; 3. izgradnja i održavanje obrambenih struktura i stalna rekonstrukcija ulične mreže i objekata zbog unutarnje sigurnosti i reprezentativnosti.⁷³

Budući da od otprilike 13. i 14. stoljeća a ponegdje i prije, dalmatinski gradovi šire urbani prostor i izvan gradskih zidova stvarajući predgrađa, dolazi do novih urbanističkih usmjerenja. Grad koji nije više stisnut dobiva nove površine koje ili uvlači u sebe ili ih čvrsto drži uza se.⁷⁴ Ti novi kapaciteti donekle su rasteretili kvantitetu privatnih posjeda unutra što je ostavilo mjesta za ekspanziju javnih prostora što će pak vrlo dobro poslužiti za pretvorbu srednjovjekovnog u moderni, renesansni grad s daleko širim ulicama i trgovima. Usporedo s rastezanjem svoje jezgre komuna je počela i s urbanističkim planiranjem kroz određivanje točne širine ulica i kuća, sprječavanje ulaska privatnog u javni prostor, mješanje komunalnih institucija ili susjeda u novogradnju, gradnju jednakih pročelja i inih odrednica. Statuti su svojim člancima regulirali i promet na gradskim ulicama kao najznačajnijim mjestima gradova gdje se odvijala razmjena dobara i informacija. Naravno, kako bi uspostavili što bolju gradsku

⁷³ I. Benyovsky-Latin, 1999., 543-544.

⁷⁴ T. Raukar, 14-15.

komunikaciju zakonodavci su rasteretili uličnu mrežu zabranjujući, odnosno u posebnim uvjetima dopuštajući, ulazak privatnog bilo stambenog ili gospodarskog vlasništva u javnu gradsku sredinu.⁷⁵ Oslobođanje javnog dijela gradu je donijelo uz tečniju komunikaciju i prozračnost te bolju higijensku situaciju, koja je u predmodernim vremenima, prije razvoja medicinskih znanja bila strahovito važna za opstanak urbane civilizacije.

Provedbe svih tih zakonskih mjera te rad na smanjivanju građanskog neposluha i ilegalne gradnje bili su glavni problemi komunalnih vlasti zbog čega su one povukle potez osnivanja raznih nadzornih službi za kontrolu novogradnje, rekonstrukcije starijih zdanja i komunalija. Međutim, jedna od prvih osnovanih funkcija bila je ona gradskog egzaminatora koji je brinuo o povredi privatnog posjeda i štiti javne prostore. Takva služba pojavljuje se već u 13. stoljeću a nalazimo je unutar statuta grada Hvara i Splita.⁷⁶ Zatim tu je i službeni mjeritelj kojem je bila zadaća prilikom prodaje odnosno krađe nepokretne imovine izmjeriti posjed čije su se dužine morale podudarati sa izračunima iz komunalnih knjiga.⁷⁷ Ovim mjerama katastarsko uređenje gradova bilo je dodatno potaknuto čime je grad-komuna zaštitila ponajprije javne, a onda i privatne prostore pridržavajući se već utvrđenih mjerila i stanja. Uz navedene, u pojedinim gradovima, je utemeljena i komisija za procjenu ruševnosti objekata koja je nakon prijave o trošnosti gradskih zgrada izlazila na teren i utvrđivala najprije stupanj ruševnosti, a onda i nalagala obnovu odnosno potpuno rušenje objekta.⁷⁸

Gradski statuti dalmatinskih komuna svojim regulacijama omogućili su srednjovjekovnom društvu da preraste zakonske nepravilnosti i pretvori se u modernije društvo prožeto normama iz pisanog prava. Stvaranje pravne tradicije, koja je donošenjem zakonika postala jedinstvena i pristupačna za sve, doprinijela je stabiliziranju raznih funkcionalnih

⁷⁵ I. Benyovsky-Latin, 1999., 545-546.

⁷⁶ I. Benyovsky-Latin, 1999, 553.

⁷⁷ Isto, 554.

⁷⁸ Statut grada Splita, 1987., knjiga III., 137.; Statut grada Dubrovnika, knjiga V, 305.

sustava u samim gradovima-komunama. Između ostalog, statuti su uredili urbanistička pravila za svaki pojedini grad i njegov distrikt čime je prostor kao neophodna životna sastavnica dobio svoj razvojni put. Posebice u urbanističkom reguliranju na istočnoj strani Jadrana prednjačili su gradovi s uskom i/ili napučenom urbanom jezgom. *Civitas* koji je figurativno, ali i doslovno rečeno ukrotio izrazito nepogodan prirodni prostor za gradogradnju bio je Dubrovnik čije je stanovništvo ipak do kodifikacije urbanističkog prava moralo mukotržno raditi ne bi li napravili povoljnu podlogu za usavršavanje urbanističkog plana.

5. Dubrovački urbanizam do 1272. godine

Poseban status pri pogledu na urbani prostor imaju južnoeuropski, odnosno mediteranski gradovi, koji su zbog svojih reljefnih, maritimnih i klimatskih uvjeta razvili specifičan odnos prema prostoru pridavajući mu veći značaj nego igdje drugdje. Oskudnost prostorom prisilila je stanovništvom brojnije obalne gradove da usavrše tehnike prostorne iskoristivosti kako bi domaćim žiteljima osigurali dostatne smještajne i društvene kapacitete, ali i na adekvatan način smjestili imigracijsko stanovništvo. Vođeni tim i takvim okolnostima primorski gradovi su svoju organiziranost provodili kroz mnoštvo kriterija koji su jednim svojim dijelom bili općeprihvaćeni, čineći svojevrzne trendove ondašnjeg svijeta, dok su svojim drugim dijelom bili jedinstveni. Jedan od takvih primjera mediteransko-jadranske urbane organizacije je Dubrovnik čiji je srednjovjekovni razvoj i oblikovanje urbane jezgre, a time i prostora, bio posljedica povijesnog kontinuiteta, odnosno u dubrovačkom slučaju njegova izostanaka.

Dubrovački *civitas* je najprije tek morao nastati, a onda i trpjeti mnogobrojne preobražaje kako bi dobio konačne obrise. Ulogu pri prostornom oblikovanju odigrali su i drugi procesi poput demografskog rasta ili gospodarsko-ekonomskog napretka, također kao i njihovi negativni odjeci.

Kako zbog svojeg specifičnog povijesnog razvoja i ponašanja, tako i zbog svojih rijetko videnih prostornih gabarita, Dubrovnik je ostavio duboki trag u hrvatskoj i svjetskoj historiografiji, urbanizmu, arhitekturi i graditeljstvu. Pozicioniran na poluotočnoj hridini okruženoj morem s gotovo svih strana grad svetog Vlaha bio je primoran uložiti znatan trud ne bi li stvorio koliko toliko pogodan teren za urbanistički preobražaj, a onda i širenje grada. Umjetnom proizvodnjom prostora, odnosno nasipavanjem mora i stjenovitih površina Dubrovčani su osigurali osnovne preduvjete za izrastanje skromnog kasnoantičkog naselja u ranosrednjovjekovni *civitas* bogate kulturne i povijesne baštine.⁷⁹

Dubrovnik, to jest njegovi zametci, spadaju u skupinu gradova bez kontinuiteta kasnoantičkog razvoja, što ga donekle distancira od antičke ortogonalnosti te približava srednjovjekovnim karakteristikama urbanog oblikovanja, pri čemu je, osim porijekla ulogu imala i „nezgodna“ geomorfologija tla.⁸⁰ Iako onemogućen u potpunom razvoju pravilnog planiranja i izgradnje grada, što se najviše očitovalo na primjeru najstarije urbane jezgre seksterija *Kaštio* i seksterija *Svetog Petra* te u manjoj mjeri u formiranju prvog predgrađa *Pustijerne*, Dubrovnik je na određen način uspio slijediti dio antičke tradicije podredivši urbanu mrežu kasnije dobivenoj središnjoj osi, Placi, svojevrsnom srednjovjekovnom dekumanu. Zbijena komunikacijska mreža, uglavnom organizirana po principu sjever-jug, uz iznimke triju glavnih osovina, Place kao središnje te današnjih ulica Od puča i Prijekog, što zbog građe terena što zbog promjene trendova nije identična u svim dijelovima grada. Na neki način analiziranjem ulične mreže, odnosno toka njezinog razvoja mogu se pratiti etape gradske ekspanzije koja je provedena postupnom izgradnjom i uključivanjem predgrađa u već formirani urbani nukleus (prilog 1).

⁷⁹ Ž. Peković, 17-18. i 24.

⁸⁰ T. Raukar, 1980-81., 12.

Srednjovjekovni Dubrovnik usprkos smještaju, na kako smo vidjeli reljefno nepovoljnoj i prirodnim resursima oskudnoj lokaciji, tokom razdoblja od 8. pa do 12. stoljeća razvio se iz ranosrednjovjekovnog *castelluma* smještenog na uskoj i nagnutoj hridini u *civitas* sa svim svojim obilježjima takvog urbanog ranga. Kronični nedostatak životnog prostora najraniji Dubrovčani riješili su nasipavanjem grebeni i stijena istočno od Lausa gdje se razvilo prvo dubrovačko predgrađe *Pustjerna*, koja je kroz 9. i 10. stoljeće postepeno omeđena suhozidom i ukomponirana u prvobitno gradsko tkivo. Druga faza proširenja grada, tada već *civitas*a, prostorno gledajući, zauzimala je područje od katedrale do otprilike današnje Poljane Paska Miličevića, što je također najprije provedeno kroz stvaranje predgrađa na tom predjelu da bi se tek oko 12. stoljeća i ono našlo unutar obzidanog prostora grada.⁸¹ U međuvremenu došlo je i do urbane ekspanzije i na primorskim padinama Srđa, gdje je već od prije postajalo slavensko naselje, kojeg je od *Ragusiuma* dijelio morski rukavac koji je postepeno zasipan kroz 10. i 11. stoljeće, čime je stvorena muljevita morska površina s kakvom takvom podlogom za nešto kasnije potpuno zatrpavanje kanala. Poslije stvaranja takozvanog *Campus*a današnje Place, kopneno predgrađe nazvano Prijeko također je u 12. stoljeću priključeno gradu izgradnjom suhozida unutar kojeg se nije našao samo prostor današnjeg dominikanskog samostana, što sugerira da je Dubrovnik u navedenom vijeku gotovo definirao svoju kompletnu urbanu cijelinu.⁸²

Srednjovjekovni sklop razmišljanja u određivanju naselja kao urbanizirane matrice zahtjeva je ispunjenje nekoliko osnovnih uvjeta uključujući, osim uspostave političko-vjerskih institucija, i uvjete vezane za vizuru grada. Takva vrsta kvalifikacije grada ticala se kvalitete sigurnosti odnosno razvijenosti fortifikacijskog sustava te količine javnih, a onda i privatnih urbanih površina. Dubrovnik kao najprije *castellum*, a od najkasnije kraja 10. stoljeća *civitas*,

⁸¹ N. Grujić, 1986., 7.; L. Beritić, 10.-12.; Isto, 1989., 7.

⁸² L. Beritić, 1958., 12.; J. Lučić, 40-139

stupnjevito je razvijao sve komponente vezane uz izgrađivanje jednog srednjovjekovnog grada. Sustavno rastežući gradsko i prigradsko tkivo Dubrovčani su intezivno radili i na konstruiranju i poboljšanju obrambenog sistema kojeg su sačinjavali prvobitno suhozidi, kule, jarci i ostali fortifikacijski elementi. Višefazna gradnja i nadopunjivanje srednjovjekovnih gradskih bedema odigravala se od otprilike 8. pa sve do 14. stoljeća kada je dio grada oko crkve i samostana svetog Dominika kao posljednji priključen dubrovačkoj gradskoj jezgri.⁸³ Najraniji bedemi oko takozvanih morskih seksterija: Kaštio, Sveti Petar i Pustjerna bili su spoj kamena i drva bez ikakva vezivnog materijala, da bi s kraja 8. st. te primarne zidine bile postupno nadopunjavane krečom kao vezivnim elementom koji je u svrhu stabilizacije i dugotrajnosti korišten i u daljnjem omeđivanju grada. Jedini problem s krečom bio je taj da se prilikom pravljenja vezivne smjese umjesto s vodom miješao s morem pa je tako dugogodišnje nagrizanje soli oslabilo građevine konstruirane na takav način te se stoga i tu može tražiti uzrok onolike rušilačke kvantitete kakvu je izazvao potres iz 1667.⁸⁴

Ulična mreža srednjovjekovnog Dubrovnika proizlazila je iz dvije dijametralno suprotne tradicije, one kasnoantičke i one ranosrednjovjekovne, što je doprinjelo tome da unutar predrenesansnog grada imamo dva tipa ulica. Budući da je stari dio Dubrovnika vukao porijeklo iz kasnoantičke baštine, u kojoj je još uvijek ostalo sačuvano pravilo ulične ortogonalnosti na tom predjelu grada, odnosno njegovu tlocrtu, vidljivi su obrisi pravilne raspodjele ulica prema kojemu je današnja ulica Od Domina imala ulogu antičkog karda dok je današnja ulica Od Puča, ili kako ju se tada nazivalo *Via comunis* predstavljala neku vrstu dekumana.⁸⁵ Osim u najstarijem dijelu grada, pravilnost ulične mreže donekle se može uočiti i u najstarijem predgrađu, *Pustjerna* koja usprkos tome što se razvila u 9. i 10. stoljeću ima karakteristike planski izrađenog naselja sa glavnom poprečnom ulicom koja presjeca niz okomitih uličnih

⁸³ L. Beritić, 1958., 10-12.; Isto, 1989., 7.

⁸⁴ Isto, 1989., 7.; Isto, 1958., 28.; I. Lazarević, 2011., 66-67.

⁸⁵ M. Planić-Lončarić, 1991., 158-159.

prolaza.⁸⁶ Ostatak ranosrednjovjekovnog Dubrovnika bio je ispresijecan uskim, krivudavim, tokom kraćim i neravnim ulicama i prolazima koji su nerijetko bili i nadsvođeni voltovima koji su spajali dva stambena bloka. O takvom izgledu srednjovjekovnih ulica govore nam i njihova današnja imena pa tako u gradskoj jezgri nalazimo nazive Kriva, Grbava i Uska ulica. Zatvorenost i mraćnost uliće mreže zrcali atmosferu i osjećaje tadašnjeg oskudnog i uglavnom skromnog društva, a njezini nepravilni potezi rezultat su zaobilaženja većih stambenih i gospodarskih građevina.⁸⁷

Uz iznimku Komunalnog trga i Luže, javni trgovi i poljane u Dubrovniku tog vremena gotovo i ne postoje što ima svoje uzroke u brojnosti stanovništva, nedostatku prostora i naćinu života tadašnjeg grada i njegovih ljudi. Glavna mjesta okupljanja javnosti bila su vezana uz stambene blokove toćnije njihova unutarnja dvorišta smještena u centralnom dijelu prtavokutnog ili elipsoidnog bloka koji ih je omeđivao. Do tih zajednićkih dvorišta vodili su uski prolazi s ulica koji su često bili zatvarani vratima ili čak kulama što dovoljno govori o socijalnoj hermetićnosti ranog i dijela razvijenog srednjeg vijeka.⁸⁸ Do velikih promjena po pitanju gradske mreže ulica i trgova dolazi uslijed osnaživanja komunalnih institucija tijekom 13. i napose 14. stoljeća, potom zbog zaokreta u gospodarskom i društvenom životu i na kraju kao posljedica težnji za što većom zaštitom pojedinca i cijelokupnog grada od raznoraznih ljudskih i prirodnih nepogoda. Sve to zaokruženo je kodifikacijom prava, to jest objavljivanjem jedinstvenog pravilnika, gradskog statuta, koji svojim brojnim regulacijama, između ostalog, uređuje urbanistićko-arhitektonske zahvate u gradu, a time i sam njegov izgled.⁸⁹

Građevine javnog i privatnog karaktera srednjovjekovnog Dubrovnika pratile su ondašnje trendove mediteranskog svijeta kako u koncepciji eksterijera tako i interijera, pri ćemu

⁸⁶ N. Grujić, 1986., 17-18.

⁸⁷ M. Planić-Lonćarić, 160-161.

⁸⁸ Isto, 1991., 161-162.

⁸⁹ Isto, 1991., 164.

su središnji objekti, poput važnih političko-društvenih zdanja ili pak bitnijih crkava, bili jedini reprezentativni elementi grada. Glavnina stambenih prostora bila je okupljena u već spomenute stambene blokove zatvorenog tipa s omanjim unutrašnjim zajedničkim površinama koje blokove povezuju sa ulicama i ostatkom grada. Blokovi i zemljište na kojem su građeni mahom su u privatnim rukama pojedinog vlastelina ili u vlasništvu općine kojima stanar plaća najam. Kako bi vlasnik što je više moguće prostorno iskoristio svoj posjed, nije rijetko povezivanje susjednih blokova istog vlasnika stambenim mostovima, čime su dijelovi ulice dobili svodove, a vlastela dodatan prostor za iznajmljivanje radničkom stanovništvu.⁹⁰ Zbijenost i nedostatak prostornog kapaciteta bila su glavna obilježja unutrašnjosti takvih višetažnih blokova, stoga je svaka, pa i najmanja prostorna jedinica, bila pomno iskorištena dajući im specifičnu svrhu. Sukladno tome konstrukcije koje nužno nisu morale biti dijelom interijera, poput stubišta izmještena su izvan stambene ćelije, što je dodatno stiskalo ionako uske javne površine. Potaknute promjenama u gospodarskim, socijalnim i inim aspektima dubrovačke vlasti su krajem 13. stoljeća pristupile modificiranju prostorno-planskog uređenja grada, što je označilo postepeno rušenje velikog dijela blokova u korist stvaranja šire ulične mreže, kao i začetak pretvorbe drvenih stambenih cijelina u kamene objekte.⁹¹

Od reprezentativnih zgrada izgrađenih do kraja 13. stoljeća vrijedi istaknuti staru romaničku katedralu Gospe Velike, crkvu sv. Petra Velikog, staru crkvu sv. Vlaha te prvotnu nadbiskupsku palaču i staru vjećnicu. Ovo potonje zdanje bilo je jedino pravo političko sjedište srednjovjekovnog Dubrovnika do gradnje Kneževog dvora u 14. stoljeću.⁹² S druge strane, stara nadbiskupska palača, koja je bila smještena na mjestu današnje glazbene škole, barem je do druge polovine 13. stoljeća, osim glavne vjerske predstavljala i glavnu upravnu zgradu. Ispreplitanje političkog i vjerskog centra u Dubrovniku je započelo vrlo rano. Katastrofalan

⁹⁰ M. Planić-Lončarić, 1989., 65.

⁹¹ Isto, 1989., 65., 67., 70.-72.

⁹² L. Beritić, 1956., 48-49.; N. Grujić, 2005. 153.

požar koji je pogodio grad 1296. i naveo gradske čelnike da pristupe ozbiljnoj provedbi novog urbanističkog plana vjerojatno je u popriličnoj mjeri oštetio palaču, tako da se u prvoj polovici 14. stoljeća prionulo na gradnju novog nadbiskupskog sjedišta, ovaj put znatno bliže prvostolnici čime je svjetovna vlast prostorno vezala crkvene vlasti uza se iz čega je nešto kasnije to provela i u praksi.⁹³

Romanička katedralna crkva Gospe Velike iz 14. stoljeća srušena u potresu 1667. nalazila se na mjestu današnje barokne prvostolnice, s razlikom da je ležala na pravcu zapad-istok odnosno pročelje joj je gledalo prema sadašnjoj Bunićevoj poljani. Po dimenzionalnost bila je jedna od najmonumentalnijih građevina predrenesansnog Dubrovnika. S dužinom od 41 metra i širinom od 17 metara raspoređenih na glavnu i dvije bočne lađe te eliptičnom kupolom nad središtem uistinu je predstavljala gorostasni objekt ondašnjeg grada.⁹⁴ Ipak, duhovno gledano najvažnija građevina kako tada tako i danas bila je zborna crkva posvećena gradskom parcu svetom Vlahu. Najstarije sakralno zdanje posvećeno tom velikoarmenskom mučeniku iz 4. stoljeća bila je crkvice na mjestu gdje se danas nalaze gradske zidine prema predijelu *Pile*, odnosno na širem prostoru sadašnje Poljane Paska Miličevića. Daleko veća i prostranija crkva dubrovačkog zaštitnika načijena je najkasnije krajem 13. stoljeća na istom području grada koje je upravo po njoj dobilo ime seksteriji Svetog Vlaha. Rastom grada i progresijom njegovih upravno-administrativnih instanci bilo kroz fizički ili kroz simboličan način sredinom 14. stoljeća došlo je do premještanja parčeve crkve u samo središte grada, na trg Lužu.⁹⁵

Sagledavajući cjelokupnu sliku srednjovjekovnog Dubrovnika može se primjetiti visoka razina prostorne zatvorenosti. U tome je ulogu odigrala dijelom reljefna podloga, a dijelom općedruštveni i urbanistički trendovi ranog srednjovjekovlja koji su na našem području počeli iščezavati tijekom 13. i napose 14. stoljeća. Upravo će u ovom potonjem Dubrovnik prekinuti

⁹³ L. Beritić, 80.-81.; K. Vojnović, 7.-8. i 10.-11; I. Benyovski Latin i D. Zelić, 2007. 33-34.

⁹⁴ D. Zelić, 2014. 43.-45.

⁹⁵ L. Beritić, 1956., 67-68.

vezu s urbanizmom srednjeg vijeka, pripremajući temelje za dolazak novih urbanističko-arhitektonskih ideja, koje je već u istom stoljeću sa sobom u grad pod Srđem donio renesansni stil. Međutim, da bi se krenulo s estetizacijom grada, Dubrovnik je kao podlogu morao izgraditi urbanističko pravo koje je kao skup zakonskih uredbi uvršteno u petu knjigu dubrovačkog statuta (prilog 2).

6. Urbani razvoj kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika

Razdoblje koje je za dubrovačku povijest bilo najvažnije po pitanju političke, gospodarske i ekonomske progresije svakako je vrijeme od 14. pa do kraja 16. stoljeća. Tijekom tog vremena Dubrovčani su napravili ključne diplomatske i ekspanzionističke poteze što im je, osim značajnog proširenja kopnenog teritorija i sigurnosti, donijelo prehrambene i gospodarske resurse.⁹⁶ Međutim, s obzirom da Dubrovnik nije imao veličinom značajan posjed s čijim je proizvodima mogao ostvariti značajniju dobit i postati konkurentan u prodaji svoje robe, okrenuo se posredničkoj trgovini iz koje je izvukao za svoje gabarite izniman profit. Uz sve to vrlo bitan izvor prihoda sjecao se i kroz trgovinu kreditima koja je bila vrlo podložna vanjskim utjecajima i podosta ovisna o političkim kretanjima u susjedstvu. Usprkos tome što je bio po gibanju nestabilan siguran i temeljit dubrovački uspon tijekom 14. stoljeća omogućio je stvaranje čvrste baze za procvat i vrhunac grada koji je potrajao čak naredna dva stoljeća.⁹⁷

Povećavanjem ekonomske moći i oslobađanjem iz ruku Mletaka Dubrovnik je, između ostalog, stekao mogućnost ulaganja u prostorno uređenje, to jest u unaprijeđenje urbane jezgre. Rast i bogaćenje za sobom je privuklo želju za dodatnom zaradom što je pak dovelo do još većeg naseljavanja u i oko grada, a time i demografskog prirasta čime je zadovoljena kvantiteta radne snage. Pošto je zbog stambenih i gospodarskih potreba trebalo prilagoditi grad, odnosno

⁹⁶ V. Foretić, knj. 1., 81-99.; 190-192.; B. Stulli, 1987., 15-19.

⁹⁷ T. Raukar, 1980-81., 162-163.

njegov prostor, dubrovački urbanizam doživio je bitne promjene. Razdoblje najvećeg dubrovačkog prosperiteta u 15. i 16. stoljeću sjajno se očituje u urbanističkim i arhitektonskim podhvatima kroz izgradnju sve većih i bogatije ukrašenih javnih i privatnih zdanja, spomenika, vangradskih ladanjskih kompleksa te usavršavanje komunalnih i sigurnosnih sustava.⁹⁸ Detaljno razgraničavanje javnog i privatnog prostora na dubrovačkom primjeru bilo je neophodno zbog već spomenutog manjka urbane površine, stoga su glavne dvije regulacije iz 1272., kada je statut donesen, i iz 1296., kada je vatra progutala dobar dio grada, nanijevši najveću štetu na predjelu Prijekog, zaštitile grad od privatizacije prostora. Urbanistički zahvati ocrtavali su se i na uljepšavanju fasada, posebice prednjih koje gledaju na glavne gradske prometnice, kojim su se osim domaćih žitelja kretali i važne strane ličnosti što je ostavljalo na njih dojam prosperiteta i snage grada.⁹⁹

Osim toga, grad je s obzirom na visoku gustoću naseljenosti imao i veliku kvantitetu proizvodnje otpada što je predstavljalo problem za zdravlje građana, ali i otežavalo reprezentaciju grada. Stoga su Dubrovčani pažljivo i precizno izgradili sustav odvodnje otpadnih voda i kanalizacije te modernog, renesansnog vodovoda čime je grad konačno u 15. stoljeću stekao status istinskog novovijekovnog grada.¹⁰⁰

6.1. Regulacija javnog prostora

Kao što je već rečeno svako naselje podijeljeno je na privatne i javne površine, pri čemu je gradski tip naselja daleko više ovisan o javnom prostoru kao jedinom zajedničkom mjestu za društveni pa i gospodarski život. Osnovna podjela prostora kako danas tako i tijekom srednjeg vijeka provodila se uglavnom na temeljima razdiobe na općinske, odnosno javne površine i na one privatne koje su se nalazile u rukama građana ili pak u vlasništvu Crkve. Ipak, gradovi-

⁹⁸ V. Foretić, knj. 1., 131. i dalje; N. Grujić, 1991., 12-20.; L. Beritić, 1989., 7-43.; M. Prelog, 1987., 29.

⁹⁹ D. Zelić, 2013. 113.; M. Pelc, 2007., 122.

¹⁰⁰ I. Žile, 2007., 437-439.

komune su na ine načine uređivali pitanje javno-privatnog vlasništva pri čemu su njihovo porijeklo nastanka i tijek razvoja u mnogočemu definirali odnos javnog prema privatnom i obrnuto.¹⁰¹ Koliko je prostor bio važan za stare Dubrovčane, dovoljno govori činjenica da su čitavu jednu knjigu gradskog statuta posvetili pitanju prostorne regulacije i uređenja, što je i razumljivo uzevši u obzir nedostatak građevnog prostora te općenito terena za urbano širenje. Takvoj vrsti kodifikacije bila je posvećena gotovo cijela peta statutarna knjiga čije su odredbe nadopunjavane nešto kasnijim zakonima takozvanim reformacijama. Time je Dubrovnik pravno gledano regulirao prostorni plan i njegov izgled. Gradovi poput Dubrovnika i Šibenika koji su se praktički izdignuli iz ničega,¹⁰² bili su primorani stvoriti svoju javnu i privatnu urbanu konstrukciju čiji su proces nastanka zaokružili zakonsko-pravnim odredbama tog tipa sakupljenima u svojim gradskim statutima.¹⁰³

Budući da je Dubrovnik živio i preživljavao od unutarnje i vanjske trgovine kao i svaki grad kako tad tako i danas trebao je regulirati gradske prometnice i trgove koji su bili središta trgovačkih djelatnosti. Pravilno raspoređena i regulirana ulična mreža odavala je osjećaj središtenosti i urednosti civitasa te protočnosti prometa. Zakonom su propisane točne dimenzije ulica kao i njihovi potezi koji su išli vertikalnim smjerom sjever-jug ili pak longitudinalnim istok-zapad pri čemu su ove posljednje bile malobrojnije, ali znatno širih dimenzija. Pa je su tako današnje ulice Prijeko, Placa i Od puča bile glavni longitudinalni ulični potezi i prometna čvorišta koje su pod pravim kutom sjekle mnogobrojne okomite ulice i uličice. Ipak, Dubrovnik je svoju uglavnom ortogonalnu mrežu podredio prema dvije glavne i najšire ulice, Placi ili popularno znanoj kao Stradun, koja se proteže duž cijelog grada povezujući tada dva jedina ulaza u grad, zapadni s Pila i istočni s Ploča, te ulici Pred dvorom koja se s Placom sječe na njezinom istočnom djelu tvoreći glavni gradski trg, Lužu. Upravo je oko ulice Pred dvorom i

¹⁰¹ D. Zelić, 2000., 140.-141.

¹⁰² T. Raukar, 2007., 12-13.

¹⁰³ D. Zelić, 1997., 37-38.; Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, 193-194., 230-238.

Luže načinjen administrativni, ekonomski, obrazovni i religijski centar Dubrovnika. Tu su se nalazile i još se nalaze glavna zdanja poput Kneževa dvora, vjećnice, palače Sponza, katedrale, crkve svetog Vlaha i niza palača uglednih domaćih i stranih građana grada. Linijsko grupiranje najznačajnijih sakralnih građevina tvorilo je svojevrsnu duhovnu osovinu grada pored koje je paralelno prolazila i ona svjetovna od koje je istovremeno spajala i odvajala današnja ulica Pred dvorom što se sve jasno vidi iz Beritićevog tlorisa suvremenog Dubrovnika.¹⁰⁴

No, da bi se pravilno izgradile i zaštitile ulice i ceste unutar grada zakonski je trebalo odrediti njihovu širinu i zabraniti njihovu daljnju privatizaciju kroz razne zabrane. Takve pravne odredbe naročito su se odnosile na površinu koja je po vlasništvu pripadala općini koja je pak tako na puno lakši način mogla kontrolirati javni prostor. To se posebice odnosilo na seksteriji svetog Nikole, prijašnji *burgus* čiji je vlasnik bila upravo komuna te prostor od Široke ulice do samostana svete Klare gdje je nadbiskupija imala svoje posjede.¹⁰⁵

Prva odredba o ulicama donesena je u prvobitnom statutu i to kao prvi zakonski članak pete knjige kojim se određuje briga i vlasništvo nad komunikacijskom mrežom. Zakonskom odredbom gradske ulice koje su omeđivali zidovi kuća razdijeljene fiktivno na tri jednaka dijela i to na takav način da su bočne strane ulica postale praktički dio privatnih posjeda. Na toj svojevrsnoj privatnoj površini ulične mreže stanovnici su mogli izgraditi terase ili stubišta te balkone i prozore na određenoj visini ali samo ako na suprotnoj strani istih nije bilo. Jedini izuzetak koji je općina dopustila ticao se starih kamenih stubišta koji iako su zauzimali više od trećine ulice nisu zahtjevali korekciju. Ovakvom, kao i nekim drugim regulacijama, komunalne vlasti su podržavale okamenjivanje grada to jest korištenje kamena kao čvrstog građevnog materijala koji bi trebao u doglednoj budućnosti zamjeniti drvenu građu.¹⁰⁶

¹⁰⁴ L. Beritić, 1956., 65.; C. Fisković, 1951., 52-55. i 58-59.; S. Prosperov-Novak, 2001., 39.

¹⁰⁵ L. Beritić, 1958., 13-17.; M. Planić-Lončarić, 1991., 164-165.

¹⁰⁶ Statut grada Dubrovnika, V., 297.; L. Beritić, 17.

Druga naknadno dodana regulativna mjera što se tiče prometnica dogodila se dvadesetak godina kasnije na gradskom seksteriju svetog Nikole, to jest na današnjem kvartu Prijeko. Nakon što je to do tada predgrađe priključeno gradu tijekom 12. stoljeća te 1292. godine doživjelo katastrofan požar, koji je nanio veliku štetu što su dodatno pospiješile drvena građa kojom je obilovao taj gradski seksteriji, vlasti su u statut uvrstile odluku o smjerovima pojedinih ulica te njihovoj širini. Prema članku 41. određeno je da ulični potezi u seksteriju svetog Nikole imaju ortogonalnu organizaciju u kojoj je s jedne strane u središtu današnja vodoravna ulica Prijeko dok je omeđuju Placa s južne i današnja ulica Peline sa sjeverne strane. Pošto su određene ulice već imale zacrtani smjer one su prema zakonu zadržane kakve su do tada izgledale dok je nemali broj njih morao doživjeti korekcije kako bi se prilagodile novom prostornom planu.¹⁰⁷ Također, uredbom je određena i točna širina tih ulica koje su morale imati prolaz od četrnaest pedalja što je preračunato u moderne mjere nešto preko tri metra širine što je ostalo i dandanas. Sukladno tome da zaštite sužavanje ulica privatnim gradnjama, a time i prohodnost istih, komuna je donijela i zakon kojim se u najnovijem dijelu Dubrovnika ne smiju postojati ulazna stubišta izvan stambenih i inih zdanja što bi u suprotnom prekršitelja stajalo jedan perper (prilog 3).¹⁰⁸ Pomoću pravilne ulične mreže stvorena je i pravilna parcelizacija grada čime su izjednačene dimenzije posjeda što je imalo i ulogu u održavanju mira u gradskom društvu. Međutim, kako bi spriječili ilegalnu gradnju te krađu tuđeg zemljišta statutom je određeno osnivanje tročlane komisije koja je imala za cilj nadziranje i odobrenje bilo koje novogradnje u svrhu zaštite javnog prostora. Istu namjeru ima i zakon o zabrani bilo kakvog proširenja trgovina i konoba koje su na komunalnom posjedu čime se izričito brani gradnja bilo drvenih ali što je još zanimljivije i kamenih konstrukcija.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Statut grada Dubrovnika, V., 321.

¹⁰⁸ Isto, 321.; M. Planić-Lončarić, 1991., 164.

¹⁰⁹ Statut grada Dubrovnika, 307., 321. i 323.

Slične i gotovo identične odredbe o štíćenju javnog nalazimo i u nekim drugim dalmatinskim komunama poput splitske, šibenske ili kotorske komune. Tako primjerice u šezdesetom poglavlju četvrte knjige splitskog statuta stoji da nitko ne smije za sebe uzeti općinski put i na njemu graditi. Nije dozvoljeno niti zaposjedanje komunalnog posjeda pod prijetnjom novčane globe. Također, kako bi se zaustavila privatizacija javnih površina splitski načelnik prema zakonu treba tri put na godinu obići grad pazeći da li je netko zauzeo i bespravno gradio na javnim površinama. Isto tako splitski statut je zabranio bilo kakvo zaposjedanje javnog i na području predgrađa gdje je načelnik sa sucima i drugim plemićima trebao svakog mjeseca prolaziti utvrđujući da nije došlo do povrede statutarne odredbe.¹¹⁰ Zakone o štíćenju zajedničkog pred privatnim mogu se pronaći i u srednjovjekovnom Šibeniku, gradu koji je po svojem postanku i etničkoj bazi bio daleko najmlađi i različitiји od ostalih većih komuna na istočnoj obali Jadrana. Naime, šibenski statut također kažnjava zaposjedanje općinskih posjeda bilo u gradu ili izvan njega i to s dvostruko većom kaznom nego li zauzimanje tuđeg, privatnog vlasništva. Uz to šibenski zakonik određuje i potpunu zabranu gradnje bilo kakvog zdanja za stanovanje na gradskim površinama.¹¹¹ Poseban slučaj je bio u Kotoru čiji je statut strogo branio gradnju ahivolata, balkona ili svodova nad Komunalnom ulicom, glavnom ulicom u gradu, osim u slučaju posebnog odobrenja općinskih institucija. Navedeni zakonski članak broj 231. nadodan je na postojeći zakonik zbog ilegalne gradnje. Naime Kotorani su sredinom drugog desetljeća 14. stoljeća započeli sa nadsvođivanjem glavne gradske prometnice te su stoga vlasti morale reagirati da zaštite Komunalnu ulicu. To je jedini primjer urbanističkih zabrana koje su se ticale protekcije glavne gradske ulice. Slično je bilo i s ostalim komunalnim ulicama nad kojima je statutom zabranjeno izgraditi balkon osim u slučaju posebnog odobrenja.¹¹²

¹¹⁰ Statut grada Splita, IV., 208-209. i 256.

¹¹¹ Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, VI, 210 i 238.; D. Zelić, 1995., 38.

¹¹² Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, II, 246.

Prema svemu gore navedenom može se zaključiti da je javni prostor grada bio u središtu stvaranja svijesti o zajedništvu i općem dobru što su bile glavne karakteristike iole ozbiljne komunalne organizacije. Kroz zakone o zabrani zaposjedanja javnih površina od privatnih osoba Dubrovnik je kao i Split, Šibenik i Kotor započeo svoju urbanističku preobrazbu u grad s jasno definiranim prostornim planom prema kojemu je javno uvijek ispred privatnog.

6.2. Komunalna infrastruktura i higijenski uvjeti

Dubrovnik kao gusto naseljeni *civitas*, odnosno najgušće naseljeni grad na istočnojadranskoj obali i među najgušće naseljenim gradovima tog vremena, zahtijevao je popriličnu brigu o životnim uvjetima unutar grada.¹¹³ Kameno popločavanje do tada zemljanih ulica i prolaza, pravilna izgradnja odvodnih i dovodnih kanala te jama, regulacije o nečistim obrtima i zabrana držanja životinja unutar grada bili su glavni potezi koji su uvelike poboljšali higijenu a tim i zdravstvenu sliku stanovništva grada.

Istovremeno sa sređivanjem ulica i zemljišnih građevinskih parcela tekla je i regulacija komunalnog uređenja bez koje ne bi bio moguć izlazak Dubrovnika iz okvira, komunalno gledajući, zagušenog srednjovjekovlja. Kanalizacijski i odvodni kanali također spadaju u osnovne preduvjete za razvoj pojedinog grada, pogotovo onih koji su prostorno skučeni, što Dubrovnik svakako jest, stoga je rad na kanalizacijskoj mreži i njezino unaprijeđenje bilo neophodno za daljnji razvitak grada podno Srđa. Otvorene septičke jame te otvoreni jarci za otpadne i fekalne vode bili su jedan od komunalnih problema grada, dok se drugi ticao neizgrađenosti odvodnje, što je dovodilo do najprije naplavlivanja ogoljenih ulica, a potom do stvaranja blatom natopljenih središnjih ulica, gdje su se slijevale kišnica i otpadne vode s

¹¹³ T. Raukar, 1980-81., 156.

uzdignutih gradskih dijelova, te konačno do formiranja savršene ekosfere za razvoj raznih bakterijskih bolesti. Kako bi se grad higijenski osvijestio, vlasti su pokrenule niz pravnih i građevinskih radnji koje, su između ostalog, uključivale vrlo precizne geometrijske izračune nagiba i rasterećivanja novoizgrađene komunalne mreže.¹¹⁴

Odluka koja je bila temelj poboljšanja higijenskog stanja u gradu ticala se popločavanja dotad zemljanih ulica, što je započelo najkasnije dvadesetih godina 14. stoljeća, kada u izvorima nalazimo prve podatke o popločavanju opekom. Već 1335. vlasti odlučuju popločati Cipelarsku ulicu, današnju ulicu Od Puča, koja je uz Placu i ulicu Pred dvorom (prilog 4), najfrekventniji ulični potez. Prema toj odluci financijske troškove trebali su podnijeti općina, za centralni dio ulice, te privatnici za bočne strane, i to u onolikoj mjeri koliko je ulice zahvaćao njihov stambeni ili gospodarski objekat. Nakon Cipelarske 1360. na red je došla Placa i ulica Pred dvorom, od katedrale do vrata od Pila, nakon čega je kroz 15. stoljeće uslijedilo popločavanje ostalih gradskih ulica te dotjerivanje već popločanih, poput Place koja je od 1468. godine pokrivena četvrtastim kamenom (prilog 5). Kako bi se proces popločavanja ubrzao i bio pravilno izveden, 1426. uvedena je tročlana komisija, a nešto ranije, 1415. i četveročlana služba čistača javnih površina.¹¹⁵

O modernizaciji i održavanju ulične mreže čitamo u zakonima i dopunama zakona trogirskog te splitskog statuta. U trogirskom stoji, primjerice, da svatko mora očistiti kamenje i blato s popločanih prometnica ispred svojih kuća, a ukoliko to ne učini knez, koji je svakog mjeseca obvezan obilaziti grad, ako naiđe na takav prekršaj dužan je prekršitelja novčano oglobiti. Sljedeći članak statuta govori o dužnosti trogirskog kneza da provjerava kvalitetu i čistoću trogirskih ulica, i to na način da pošalje pomoćnika s notarom da svaki mjesec pregledavaju kakvoću pločnika i čistoću ulica i puteva općenito. Troškovi nastali popravcima

¹¹⁴ I. Žile, 437.

¹¹⁵ L. Beritić, 1958., 26.; Monumenta Ragusina, knjiga II, 1882., 356.

ili čišćenjem koje provodu četiri gradska čistača prema statutarnoj odredbi idu na teret komune.¹¹⁶ S druge strane kaštelanskog zaljeva, u Splitu također nalazimo na slične uredbe o održavanju ulične mreže. U petoj knjizi statuta piše da je Veliko vijeće dužno birati po četiri službenika za svaku od četiri gradske četvrti na koliko ih je bio razdijeljen Split. Njihova dužnost bila je briga za održavanje gradskih prometnica, mostova i zdenaca. Nadzornicima je dana i ovlast da mogu primorati građane da popravljaju i održavaju ulice, mostove i gradske zdence te da ih mogu novčano kazniti ukoliko se ne drže brige o spomenutim javnim površinama i zdanjima. Odmah zatim u statutu stoji odredba da su načelnik i njegovi pomoćnici dužni popločati i popraviti sve gradske ulice. Međutim, stvoreni trošak snosili su samo vlasnici onih kuća pokraj kojih se popločavalo, odnosno rekonstruiralo ulicu, što je bitna razlika u odnosu na dubrovački primjer. O važnosti pojedinih ulica u Splitu govori podatak da je u statutu posebnim člankom naglašeno popločavanje ulice Plokate, to jest ulice pokraj katedrale do istočnih gradskih vrata, što je vjerojatno bio glavni prometni potez u gradu. Također, zabranjeno je bilo kakvo zakrčenje ulica što je mogao prijaviti bilo koji građanin dijeleći naplaćenu kaznu po pola s općinom čime je stanovništvo dodatno potaknuto da stvori jedan tip zajedništva i brige o općem dobru.¹¹⁷

S postepenim popločavanjem gradskih prometnica gradovi su dobili problem sve jačeg slijevanja kiša i otpadnih voda s viših predjela u niske djelove gradova stoga je bilo iznimno bitno sagraditi odvodne kanale koji su mogli primiti ukoliko je potrebno i veće količine kišnice i otpadnih voda. Uzevši u obzir konfiguraciju terena, Dubrovnik je s tim imao daleko najvećih problema. S obzirom da se i s južne i sa sjeverne strane središta grada nalazilo uzvišenje Placa, Luža i okolne ulice su trpile sasvim sigurno dolazak ogromnih količina vode za vrijeme dužih kišnih razdoblja zbog čega je trebalo pribjeći izgradnji kanalizacijskog odvodnog sustava. To

¹¹⁶ Statut grada Trogira, II, 95.; I. Benyovsky-Latin, 2009., 47.

¹¹⁷ Statut grada Splita, V., 251-252.

je načinjeno u vremenu popločavanja onih glavnih ulica čiji su krajevi služili za odvodnju neželjene vode. Tijekom popločavanja na ravnijim, ali i strmijim dijelovima grada posebnu je pažnju trebalo posvetiti nagibu podzemnih i nadzemnih odvodnih kanala koji su građeni istovremeno sa prekrivanjem ulica. Tako je primjerice Placa od istočnih vrata do Ulice od Sigurate imala pad od 162 centimetra prema istoku, a od Sigurate do Vrata od Pila 37 centimetara prema zapadu čime je rasterećen odlijev otpadnih voda i kišnice. Isto je načinjeno sa longitudinalnom ulicom Prijeko, gdje je kanal od Dropčeve ulice s jedne strane imao pad prema zapadu, a s druge pad prema crkvi svetog Nikole na istočnom kraju ulice. Jedan krak kanala se nadovezivao na zapadni kanal ispod Place odakle su otpadne vode otjecale pokraj tvrđave Bokar dok je drugi vodio prema gradskoj luci. Kanalizacija u starom dijelu grada započinjala je duž današnje horizontalne Strossmayerove ulice odakle je preko Androvićeve i sadašnje Bunićeve poljane vodila nečist u luku.¹¹⁸ Modernizacija kanalizacijske mreže izvedena u razdoblju 14. i prve polovine 15. stoljeća ne samo da je smanjila mogućnost širenja zaraznih bolesti i u velikom postotku pretvorila grad u uređeniju i čistiju sredinu nego je i konačno omogućila preduvjete za dovođenje pitke vode u gusto napučeni *civitas*.

Također, valjalo je i urediti udio u održavanju kanalizacijskog sustava te izgledu septičkih jama. Statut je nalagao da svaka kuća pokraj koje prolazi kanalizacijski odvod ima onoliki udio u komunalnoj kanalizacijskoj mreži koliko tu kuću ona zahvaća. Isto tako naređeno je da se ne smiju graditi prozori niti kuhinje nad kanalizacijskim otvorima što je čuvalo unutarnje prostore neugodnih mirisa, ali i zaraza. Tim tragom ide i naknadno dodana uredba koja se tada osim starih djelova grada ticala i seksterija svetog Nikole, a zabranjivala je postojanje otkrivenih septičkih jama, odnosno onaj koji bi ih imao morao je platiti kaznu od

¹¹⁸ L. Beritić, 1958., 24-25.; I. Žile, 438-439.

čak pet perpera, dok je kako smo vidjeli prostorno zadiranje privatnog u javno bilo svega jedan perper.¹¹⁹

Ostatak dalmatinskih komuna također je posvetio brigu o držanju javnih površina čistima, kako zbog prezentacije grada tako i zbog zdravlja stanovništva. Primjerice, trogirski statut traži da se kazne svi oni koji izlijevaju čistu ili prljavu vodu, ili pak bace bilo kakvu prljavštinu na ulice. Te čini može prijaviti bilo koji građanin uz nagradu od polovice kazne koju prekršitelj ima platiti. Slično tomu globi se i svaki onaj koji nepropisno sagrađi i čisti svoje smetlište.¹²⁰ Idući malo sjevernije, u Šibenik, nalazimo u knjizi reformacija slične mjere za čuvanje čistoće ulica prema kojima se svim osobama bilo kojeg društvenog položaja zabranjuje bacanje nečisti na javne površine, uz napomenu da je knez taj koji će odlučiti o visini kazne prema svojoj slobodnoj procijeni.¹²¹ U Zadru, gradu koji je od većih komuna daleko manje bio produktivan u pogledu urbanističkih zakona, nalazimo listajući knjigu reformacija u članku 40. uredbu o strogoj zabrani bacanja smeća i inih nečisti na ulice koje su po istom tom zakonu bili dužni čistiti svake subote stanari koji uz njih žive.¹²² Također, i na krajnjem jugu, u kotorskoj komuni nalazimo dva zakonska članka o održavanju grada čistim. U jednom naglašava da kao i u zadarskom slučaju svake subote stanari pojedine ulice očiste ispred svojih kuća nečistoću i odnesu je baciti u more. U drugom stoji da se strogo brani bilo kakvo bacanje ili proljevanje smeća, izmeta ili vode na javne prometnice pod prijetnjom kazne od jednog perpera.¹²³

Osim ljudskog faktora zagađenju prostora i stvaranju nehigijenskih uvjeta pridonosile su i nečiste gospodarske djelatnosti te problem držanja životinja unutar zidova grada. Otpad, odnosno ostatci koje je za sobom ostavljala trgovačka i obrtnička prerada, i proizvodnja raznih

¹¹⁹ Statut grada Dubrovnika, V., 299. i 323.

¹²⁰ Statut grada Trogira, 96.

¹²¹ Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, 308-309.

¹²² Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno uredbama donesenima do 1563. godine, 545.

¹²³ Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, 321.

materijala i proizvoda poput, boja, kože ili mesa, bili su vrlo opasni po žitelje gradova zbog spore biološke razgradivosti pogodne za širenje zaraza. Stoga su Dubrovčani poput ostalih gradova pozicionirali svoje gospodarske zone koje su producirale nečist na rubne djelove civitasa ili su ih pak iznijeli izvan gradskih zidina. Klaonice, mesare i ribarnice našle su svoje mjesto gradskoj luci, dok su bojadisari, kožari i drugi bili smješteni u predgrađu. Slično je bilo i s držanjem životinja čiji vlasnici su ih, uglavnom, morali izvesti izvan grada.

Unutar dubrovačkih zidina većim su djelom bile smještene trgovačke djelatnosti uz poneku obrtničku, koja nije ugrožavala stanovništvo po pitanju higijene i zdravlja općenito. Čisti obrti poput, zlatarstva i draguljarstva, te kovačkog, krojačkog i postolarskog obrta imali su svoje radionice u samom gradu i to uglavnom na području bivšeg predgrađa Prijekog gdje su pojedine ulice ostale poznate po određenom zanatu. S druge strane, obrtnici koji su svojim radom proizvodili otpad i ostale nečistoće nalazili su se mahom na Pilama, zapadnom dubrovačkom predgrađu, gdje su bile radionice suknara, bojadisara ili pak kožara. Jedina dva nečista obrt koja su svoje mjesto našli unutar grada, u gospodarski najfrenkventnijoj točki, gradskoj luci, bila je ribarsko-prerađivačka i mesna industrija. Glavni razlozi smještaja ribarskih i mesnih obrta u gradski porat bile su potrebe za što bržim iskrcajem ulova i mesa te higijenskom preradom ribe i mesnih proizvoda bili glavni razlozi smještaja ribarskih i mesnih obrta u gradski porat. Ipak, zanimljivo, u gradskom statutu ne nalazimo na niti jedan propis o strogom smještaju gospodarskih djelatnosti u ili izvan grada što može značiti da su Dubrovčani bili svjesni važnosti ovakvog tipa čuvanja higijene u gradu pridržavajući se već ustaljenoj praksi.

Za razliku od grada podno Srđa, malo dalje, u Kotoru, u 324. članku nailazimo na odredbu vlasti koja donekle ima poveznica s poboljšanjem zdravstvenog stanja Kotorana, a ona glasi da nitko ne donosi izvana ili pokušava prodati meso koje je od jučerašnjeg dana ili pak meso crknute životinje. Nadalje, u istom zakoniku pronalazimo i dva zakona koja se direktno

tiču obrtnika, točnije voskara i postolara. Voskarima se zabranjuje izlijevanje vode od varenja voska na gradske ulice. Postolarima se naređuje da najprije kožu i krzno mogu derati samo izvan bedema grada na točno određenom potezu i drugo da ne smiju na ulicu izbacivati bilo kakvu nečist od obrade i proizvodnje.¹²⁴ Slične regulacije imao je i splitski statut koji kaže sa prodavači ribe i mesa moraju prodavati svoj ulov i proizvode na za to točno predviđenim lokacijama. Prema tom zakonu ribari smiju ribu prodavati samo na ribljem trgu i to odmah po povratku iz ribolova, osim u slučaju večernjeg povratka kada ju smiju na tržište staviti tek ujutro. S druge strane mesarima koji prodavaju meso izvan mesnice predvođena je kazna od 40 solida, što je jednako primjerice kazni za ilegalnu gradnju.¹²⁵ Kod primjera šibenske komune, u šestoj knjizi zakonika stoji da se riba mora iskrcati i prodavati isključivo na mulu ispod palače ili pak može prodaju vršiti još jedino u gradskoj mesnici.¹²⁶ Zadar uz Dubrovnik, kao najveća komuna na istočnojadranskoj obali, također, statutom nije predvidio točne lokacije obrtničkih i trgovačkih radnji. Međutim, prema riječima Raukara, iz zadarskih kasnosrednjovjekovnih vrela može se utvrditi da su Zadrani vodeće gospodarske punktove smjestili po higijenskom ključu pozicionirajući nečiste djelatnosti ili u posebne ulice ili u gradsku luku.¹²⁷

Posljednji oblik srednjovjekovne brige za čisti životni prostor, pod plaštem kaznenopravne regulacije, ticao se zabrane držanja životinja unutar urbanih prostora. No, kao i u prethodnom slučaju listajući dubrovački statut ne može se pronaći niti jedna regulacija o zabrani držanja životinja u gradu, dok kod ostalih većih dalmatinskih komuna takva uredba redovito stoji u njihovim zakonskim knjigama. Prema odluci u kotorskom statutu koja je izglasana naknadno, u periodu kotorske samovlasti krajem 14. i početkom 15. vijeka, nitko u gradu nije mogao držati nikakvu stoku niti životinju poput ovce, koze, svinje ili vola. Ukoliko je netko

¹²⁴ Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, 281. i 322.

¹²⁵ Statut grada Splita, IV, 238-240.

¹²⁶ Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, 210.

¹²⁷ T. Raukar, 2007., 18-19. i 22.

htio zadržati životinju koju već posjeduje, prema tom zakonu morao je izgraditi staju van zidina, a ako se netko ogluši na tu naredbu životinja je pripala komuni.¹²⁸ Splitski statut zabranjuje držanje svinja u gradu i *burgusu*, te dopušta bilo kome tko naiđe na svinju da je ubije bez ikakvih sankcija, te da mu ista pripadne.¹²⁹ Skoro identičnu zakonsku uredbu donijeli su i Trogirani koji su zaprijetili svakom tko bude imao svinju u gradu i predgrađu kaznom od 20 solida po svinji i prekršaju.¹³⁰ U zadarskim reformacijama nailazimo na čak dva članka o zabrani držanja životinja u Zadru. Prvi od njih izričito se tiče svinja. Nitko ih nije smio imat u gradu izuzev bratovštine svetog Antuna. Drugi zakon ticao držanja životinja općenito opet uz iznimku držanja tovarnih životinja, poput konja ili magaraca, te životinja za skoro klanje.¹³¹

Iako su medicina i higijena bile slabo istražene u srednjem vijeku, stanovnici grada tog razdoblja bili su izuzetno svjesni važnosti održavanja životnog prostora čistim, a time i zdravim. Urbanističke regulacije o smjeru i nagibu odvodnih kanala, pokrivanju septičkih jama, raspoređivanju nečistih gospodarskih grana uz more ili van zidova grada, te zabranivanju držanja životinja, napose svinja u urbanim područjima potvrđuju pokušaj izbjegavanja zaraza i stvaranja higijenskog i reprezentativnog *civitas*.

6.3. Uzroci materijalne preobrazbe: požari, potresi i reprezentativnost

Grad, odnosno gradski prostor, je po svojim svojstvima vrlo nemirno tkivo, organizam koji je uvijek u pokretu, koji se stalno mijenja i doživljava promjene prouzročene vanjskim ili unutarnjim čimbenicima. Ti rušitelji već ustaljenog reda mogu biti političke, društvene ili prirodne naravi, a upravo ovo potonje bilo je skoro pa nemoguće zaustaviti ili predvidjeti. Međutim, ipak su pronađeni načini na koje se moglo u velikoj mjeri spriječiti prirodne

¹²⁸ Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, 368.

¹²⁹ Statut grada Splita, IV., 214.

¹³⁰ Statut grada Trogira, 97.

¹³¹ Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno uredbama donesenima do 1563. godine, 545.

katastrofe kao što su požari i potresi, vodeće katastrofične događaje koji su razarali srednjovjekovna naselja. Dubrovnik je pretrpio neka od najvećih oštećenja od požara i potresa tokom svoje tisućljetne povijesti.

Ako znamo da je dubrovačko područje seizmički gledano najaktivnije na našim prostorima,¹³² te ukoliko ukoliko na umu imamo činjenicu da je grad gotovo do kraja 13. stoljeća bio „drveni grad“, dolazimo do zaključka da je dubrovački *civitas* bio veoma podložan prirodnim utjecajima. Malobrojnija zdanja, poput starih kamenih zidina ili kamenih kuća, koristile kao vezivni materijal vapno koje se miješalo s morskom vodom pri čemu je sol nagrizala kreč i dodatno oslabila stabilnost građevina. To se savršeno pokazalo nakon velike trešnje 1667. godine kada su najveću štetu imali upravo oni objekti koji su s vapnom mješali slanu vodu. Zgrade načinjene nakon 1437. godine i izgradnje vodovoda, te dotoka prirodne vode iz Šumeta, pretrpile su manja oštećenja.¹³³ Stoga je „okamenjenje“ grada Dubrovčanima bilo neophodno za opstanak i progresiju iz čega je izrasla i potreba za što boljom prezentacijom gradskog prostora.

Veliku opasnost srednjovjekovnom gradu požar, pogotovo u razdoblju kada je drvo bilo dominantan građevni materijal. Dubrovnik, odnosno neki njegovi dijelovi, stradali su od požara u nekoliko navrata. Ipak, nakon tih nedaća obnovili su se i zasjali u novom, umjetničkom ruhu.¹³⁴

Požar koji je pogodio grad 1296. godine nanio je Dubrovčanima, možda, najveću štetu, te je imao najdalekosežnije posljedice. Vatra je po izvještajima progutala cjelokupan seksteriji svetog Nikole, gdje je prevladavala drvena gradnja, te dio starog grada, što je natjeralo vlasti na reakciju zahtjevanja sve snažnije petronifikacije objekata. Požar s kraja 13. stoljeća od bivšeg predgrađa napravio je moderni dio grada s ortogonalnim planom i kamenim kućama. To

¹³² https://www.pmf.unizg.hr/geof/znanost/seizmologija/velebit/podrucje_istrazivanja#seizmichnost (10.3. 2017.)

¹³³ L. Beritić, 1989., 7.; Isto, 1958., 28.

¹³⁴ D. Zelić, 2013., 113.

se može smatrati uljepšavanjem grada, što je bilo od posebnog značaja budući da taj sektoriji budući da taj sektoriji prati cijelu dužinu glavne gradske ulice, Place. Pravilnost ulica rezultirala je pravilnšću parcela, gdje su izgrađene kuće koje su naselili mahom radnici, to jest težaci, pridošli iz okolnih krajeva. Dolazi do gradnje većih stambenih blokova koje komuna kao vlasnik terena daje na diobu za stanovanje koje uzima novopridošli radnički sloj. Time dolazi i do društvenog prestrukturiranja unutar grada. Bivša neplaćena radna snaga iz distrikta postaje plaćena te seli u grad iznajmljujući prostore od vlastele.¹³⁵ Stambeni prostori postaju jednolični i predviđeni za stanovnike niže i srednje klase koja je postala glavni nositelj razvitka kroz obrtnički i trgovački rad.¹³⁶

S osloncem na kazneno-pravni sustav vlasti su primorale građane da postupno odbace drvo i koriste kamen kao najčvršćiji i najsigurniji materijal. Iz tih razloga vlasti su podilazile privatnicima koji su namjeravali graditi ili već imali kameno zdanje na štetu onih koji su imali drvene građevine. Tako već u spomenutom prvom članku pete knjige statuta stoji da onaj tko ima kameno stubište ispred kuće te mu ono širinom prelazi dopuštenu trećinu na gradskoj ulici nije dužan ukloniti isto.¹³⁷ U istom zakonu stoji i da onaj tko ima drveno stubište i želi ga obnoviti u drvu ili pak sagraditi novo u kamenu može uzeti trećinu ulice bilo da mu je prijašnje stubište bilo manje ili više od njegove pripadajuće trećine.¹³⁸ Također, zakonski je određeno da niti jedna drvena građevina ne predstavlja stalno nego tek privremeno zdanje. Nadalje, kaže se da ukoliko netko gradi kuću od kamena i vapna te ona predstavlja opasnost po susjedstvo, susjed može prijaviti graditelja u roku od osam dana od dana kad sazna za navedenu gradnju. Međutim, ako taj rok isteče prijavu gradske vlasti neće smatrati valjanom.¹³⁹ Tu je i odredba da onaj tko je kupnjom stekao kuću u njoj ne smije za svojeg života izgraditi peć. Tek pošto nekretnina

¹³⁵ D. Zelić, 2010. 16-17.; M. Planić-Lončarić, 1988-89., 65. i 67.; Benyovsky-Latin, Irena, 2013., 24.

¹³⁶ M. Planić-Lončarić, 1980., 23., 26. i 28.

¹³⁷ Statut grada Dubrovnika, V., 297.

¹³⁸ Isto, V., 297.

¹³⁹ Isto, V., 301. i 303.

dobije status očevine može doći do konstruiranja peći. Nadalje, u istom zakonskom članku brani se gradnja peći ukoliko je pregradni zid između dvije nekretnine drveni što je trebalo zaustaviti širenje mogućeg požara.¹⁴⁰ Ove regulacije da su vlasti preferirale kamenu gradnju koja je štitila od požara i potresa te pridonosila prezentaciji grada.

Usprkos transformacije u kameni grad, Dubrovnik nije bio pošteđen katastrofalnih požara. Dakako, one bi bile i češće da nije došlo do postupne petrifikacije grada. Vatrene stihije većeg ili manjeg obima redale su se 1370. godine, zbog čega se namjeravalo čak i napustiti grad.¹⁴¹ Požari 1435. i 1463. godine, prouzročeni su eksplozijom baruta u Kneževom dvoru. A 1558. ili 1559. godine vatra je progutala niz stambenih blokova zapadno od Sponze. Usporedo s tim značajnim požarima javljaju se pojedinačni požari u kojima nerijetko izgaraju čitave kuće sve do temelja.¹⁴² Međutim, iako požar sam po sebi nanosi ogromne štete, Dubrovnik je nakon svakog od njih izlazio još uglađeniji i reprezentativniji. Nakon svake takve katastrofe oštećeni vlasnici, u rekordnim rokovima obnavljali su stradale objekte. Jedan od takvih primjera bio je zadnje spomenuti požar stambenih kuća u seksteriju svetog Nikole koji je omeđivao dobar dio sjeverne strane Place, a time i bio na očigled svim posjetiteljima Dubrovnika. Nakon svega nekoliko mjeseci od požara komuna je sklopila ugovore s korčulanskim majstorima koji su već 1563. potpuno završili blokove spremne za useljenje. Vodeći se renesansnim načelom simetričnosti i što snažnije reprezentativnosti, vatrom uništeni dio grada u potpunosti je restauriran ili rekonstruiran. Troetažne kuće od Zlatarske ulice pa sve do Dropčeve ulice dobile su renesansni trijem jednak današnjem trijemu na palači Sponza.¹⁴³ Grad je ovim graditeljskim zahvatom dobio estetski i dizajnerski gledano suvremenu ulicu koja ga je na najbolji mogući način predstavljala svijetu odavajući njegovu snagu iznutra prema vani (prilog 6).

¹⁴⁰ Statut grada Dubrovnika, V., 303.

¹⁴¹ Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina, 1883., 41.

¹⁴² D. Zelić, 2013., 113-116.

¹⁴³ D. Zelić, 2013. 116-119.

Drugi gradovi duž obale čak su uložili i više truda u pogledu donošenja zakona kako bi zaštitili svoje gradove i njihovo stanovništvo, i to u prvom redu od požara, ali i poradili na trajnosti izgrađenih objekata. Tako primjerice u statutu kotorske komune, kao i u dubrovačkom statutu, piše da se bilo koja drvena građa ne smatra trajnim zdanjem. Isto tako u sljedećem članku nalazimo o izgradnji kamenog zida između susjeda, od kojih jedan zbog nemogućnosti financiranja troškova gradnje ostaje dužan drugoj strani sve dok komuna ne odluči da se isplati dug, ali bez prisile prodavanja svojih posjeda.¹⁴⁴ Na primjeru grada Splita u statutu nailazimo na niz članaka o čuvanju i podržavanju kamene gradnje. Tako se zabranjuje uzimanje kamena sa crkava za gradnju drugih građevina. Isto tako u trećoj knjizi stoji identičan zakon o gradnji zajedničkog kamenog zida, u čijim troškovima sudjeluju oba građanina. Uz to naređeno je da načelnik otvori dvije vapnenice za proizvodnju kreča kao sigurnog vezivnog materijala za gradnju. Tomu je dodan još i zakon o zabrani izvoza vapna s otoka Šolte izvan granica splitske komune. Također, u statut je ubačena i uredba da drvena kuća koja stoji uz kameno zdanje ne smije istom praviti nikakvu štetu ponajprije na estetskoj razini.¹⁴⁵ Trogirska komuna išla je i daleko direktnije u spriječavanje nastanka požara. Članak 24. Statuta grada Trogira nalaže gradnju dimnjaka iznad krova kuće, te propisuje da količina drvenog ogrijeva držanog na putu mora biti dostatna za taj dan, odnosno noć.¹⁴⁶ Sličan, ali razrađeniji zakon nalazi se u šibenskom zakoniku čiji zakonik brani predenje pokraj peći ili pak nalaže zatvaranje krčmi u kojima krčmarica prede nakon trećeg zvona. Zanimljiva je uredba o pokrivanju troškova za gradnju bunara kojeg građanin želi izgraditi što je komuna poticala sudjelovanjem općine u polovici financiranja, čime je grad dobivao brojni vodoopskrbni sutav, a time i veće protupožarne mjere.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, 249-250.; Statut grada Dubrovnika, V., 303.

¹⁴⁵ Statut grada Splita, 19., 137-138., 256., 284. i 341.

¹⁴⁶ Statut grada Trogira, 80.

¹⁴⁷ Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, 193. i 230.

Iz svega navedenog može se zaključiti da su dalmatinske komune veliku pažnju posvetile prevenciji nastanka požara koji su ponegdje kako smo vidili gutali cijele gradske četvrti. Prevencija se mahom sastojala od naglaska na kamenu gradnju ispred drvene, ali i na neke uistinu detaljizirane zakone o pojedinim slučajevima koji su se izgleda ponavljali i bili uzročnici nastanka požara.

6.4. Privatni gradski prostor

Gradski privatni posjedi činili su posebnu kategoriju urbanog prostora koji je određen javnim i privatnim površinama i njihovom međusobnom interakcijom. Ti dodiri javnog i privatnog prostora najviše su vidljivi na primjerima uplitanja kazneno-pravnog sustava u širenje privatnog prema javnom. To se posebno osjetilo na primjeru srednjovjekovnih komuna, koje su po svojim karakteristikama težile što jedinstvenijem zajedništvu i brzi za zajedničko dobro, pa i na uštrb privatnog prostora. Kod Dubrovnika i dubrovačke komune inzistiranje na brizi za opće dobro, odnosno čuvanju zajedničkih vrijednosti, bilo je dodatno izraženo, što se vidi na primjeru Crkve koju su vlasti postupno podvrgnule sebi, što govori da čak ni jedna takva institucija nije bila izuzeta od politike stvaranja svijesti o zajedničkom. Također, niti građani nisu ostali po strani. Dapače, analizirajući statutarne uredbe nailazimo na odluke koje potvrđuju uplitanje vlasti u privatni posjed.

Mjesto susretanja javnog i privatnog, kao i drugdje i u Dubrovniku, bilo je na ulici gdje su žitelji potaknuti zakonima iskazivali brigu o javnom interesu. Već samim izlaskom izvan kućnog praga Dubrovčanin je bio suočen s komunalnim prostorom nad kojim je čitavu ingerenciju imala komuna. Ipak najvažniji segment u kojem je komuna ulazila u privatno vlasništvo bila je zaštita privatnosti. Na početku pete knjige statuta stoji da svatko u starom dijelu grada može napraviti prozor ili balkon, osim u slučaju da sa suprotne strane već postoji prozorski otvor ili balkon. Time je komuna pokazala da „ima i sluha“ za povredu privatnog

prostora. Nadalje, u statutu se izričito nalaže da niti jedan građanin ne smije ograditi ili okrenuti krov na način da se kiša slijeva na tuđi krov što je spriječavalo i preopterećenje odvodnih kanala.¹⁴⁸

Segment u kojem je komunalna vlast kao čuvar gradskog prostora imala posljednju riječ bila je stambena gradnja u kojoj se vodilo računa o smjeru gradnje, položaju i inim preduvjetima konstruiranja pravilnog grada. Stambeni tipovi u Dubrovniku mogu se podijeliti na dvije grupacije: 1. malu gradsku ili seosku kuću 2. vlastelinsku palaču ili ljetnikovac. Manje gradske kuće bile su u onim djelovima *civitas* gdje su parcele bile jednolične poput biskupskih terena zapadno od Široke ulice i na predjelu Prijekog. Uglavnom se radilo o jednoćelijskim višetažnim kućama s jednom i to uglavnom prednjom fasadom koja je bila otvorena. Drugu vrstu nalazimo na prostorima južno od Place te na području Pustjerne gdje i danas nalazimo jedne od stilski najljepših dubrovačkih palača građenih gotičko-renesansnim dizajnom.¹⁴⁹

Gradskim zakonikom određeno je da ukoliko građanin prisloni svoju gradnju uz zajednički zid, vlasniku tuđeg dijela mora isplatiti onoliko koliko ocijeni povjerenstvo koje imenuju vlasti. No, ako se netko ne odluči naslanjati svoju konstrukciju na zid primoran je odmaknuti se od njega za jednu stopu.¹⁵⁰ Sljedećom regulacijom propisana je stroga zabrana gradnje uz novi gradski zid to jest uz sjeverne i zapadne bedeme i to na tri sežnja.¹⁵¹ Jednako tako ozakonjeno je da ako netko ima zemljište na prostoru tik uz gradske zidine, komuna ih je dužna otkupiti ili dati zamjenski posjed za tu zemlju. Ovime je ne samo došlo do zaštićivanja zidina od moguće štete, nego je i stvorena prohodnost, kako u mirnodopskom tako i u ratnom vremenu. Statut je odredio i smjer kuća koje imaju izgrađen svod nad ulicom na način, da prvi red kuća do mora, koje gledaju prema pučini, imaju svod nad ulicom okrenut prema pučini i

¹⁴⁸ Statut grada Dubrovnika, V., 297. i 305.

¹⁴⁹ M. Planić-Lončarić, 1980., 121. i 123.; N. Grujić, 2013., 181, 193., 195-206. i 218-221.

¹⁵⁰ oko 30 centimetara

¹⁵¹ udaljenost 1.9 metara

brdu dok ostale imaju samo prema brdu. Navedenim zakonom nastojalo se spriječiti nekontrolirano slijevanje kišnice na ulice pogotovo na najjužnijem dijelu grada gdje su kuće smještene na uzvišenju pa su stoga njihovi krovovi bili vrlo pogodni za provod većih količina padalina.¹⁵²

Ostatak dalmatinskih komuna ubilježio je također u svoje statute regulacije o privatnom prostoru i privatnosti ne bi li zaštitili javno i privatno vlasništvo te odredili njihove granice. Sukladno tim postulatima valja istaknuti Kotor čije su vlasti naredile da se ne smije praviti privatni balkon nad ulicom, osim uz posebno odobrenje komune. Tu je još i zakon da Kotorani nisu mogli činiti terase nad krovom tuđe kuće zbog sljevanja kišnice i povrede privatnosti drugih. Sljedeće tri odredbe kotorskog statuta gotovo su jednake po sadržaju s dubrovačkim. Tako niti jedan građanin nije mogao napraviti krov nad krovom svog susjeda. Isto tako nije mogao da se prisloni uz tuđi zid bez nadoknade od polovice vrijednosti zida. U suprotnom dotičnu građevinu treba udaljiti barem jednu stopu od zida. Usporedo s tim zabranjena je kao i u dubrovačkom slučaju gradnja uz gradske bedeme izuzev onih koji su dobili posebnu dozvolu. Jednako tomu branila se gradnja prozora i balkona nasuprot tuđim od kojih su morali biti odmaknuti barem jedan lakat¹⁵³ od jedne ili druge strane suprotnog prozora ili balkona.¹⁵⁴

Komunalne vlasti u srednjovjekovnom Splitu odredile su da niti jedan građanin Splita ne smije prodati posjed u gradu ili distriktu strancu pod prijetnjom oduzimanja predmeta prodaje čime se općina uplela u način raspolaganja privatnim nekretninama. Također, uvrštena je uredba o protupravnoj novogradnji koju bi prijavio susjed, a koju je graditelj mogao nastaviti graditi ako obeća da će je srušiti ukoliko se dokaže da je ilegalna. Isto tako utvrđeno je da kuća koja se gradi do kuće koja ima kameni zub (prilog 7)¹⁵⁵ na bočnim fasadama mora održati

¹⁵² Statut grada Dubrovnika, V., 299. i 301.

¹⁵³ oko pedesetak centimetara

¹⁵⁴ Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, 246-248.

¹⁵⁵ kamena izbočina u vanjskom zidu na kojoj se između dvije takve zatezala te time izravnavala vuna ili druga vlakna

razmak koliki je taj zub, a ako zub bude na pročelju kuća u izgradnji može se nasloniti na dotičnu kuću. U novim odredbama splitskog statuta komuna je uz već spomenutu zabranu prodavanja nekretnine strancima, branila davanje ili oporučivanje istih u pobožne svrhe, izričito naglašujući da one ostanu vlasništvo Splitsana. Uplitanje komune u kupoprodaju ili najamništvo očitivalo se i u zakonu o prodaji i najmu kuća uz gradski zid, za što je trebala posebna dozvola od Velikog vijeća, iz čega se još jednom vidi da je splitska općina itekako marila da protivnik komune ne dođe u posjed nekretnine pogotovo ne na najkritičnijim mjestima u gradu.¹⁵⁶

Privatni prostor u Dubrovniku i u ostalim komunama duž Jadrana bio je kao i drugdje prostorna komponenta koju je trebalo istovremeno zaštititi, ali i spriječiti u daljnjem širenju na javni ili susjedni privatni posjed. Iz tih su razloga u pojedine gradske statute unesene uredbе o povredi privatnosti izgradnjom određenih konstrukcija. Zakonima o smjeru pozicioniranja stambenih objekata željela se steći pravilnost izgleda urbanog prostora te što je još važnije pravilna odvodnja padalina. Napose, komune su ograničavale i slobodno raspolaganje privatnim posjedima pa su tako branile njihovu nekontroliranu prodaju ili predaju strancima. Time su spriječavale dolazak svoje nepokretne imovine u ruke mogućeg neprijatelja koji bi ugrozio grad i njegove stanovnike.

6.5. Prikaz grada: sigurnost i estetika u službi politike

Da bi se izgradio visoki status u vanjskopolitičkim odnosima prema prostorno-političkoj jedinici poput grada bilo je neophodno najprije izgraditi sigurnost iznutra prema vani i to kroz sustav obrane, ali i što uočljivije reprezentacije. Dok su obrambeni mehanizmi utemeljeni na militarističkom i za srednjovjekovlje karakterističnom bedemskom ulaganju dotle je prostorna prezentacija bila bazirana na estetizaciji i praćenju arhitektonskih trendova.

¹⁵⁶ Statut grada Splita, 21., 136., 283-284., 327. i 391.

Sigurnost grada i njegovog stanovništva ležala je, ponajprije, na čvrstom sustavu bedema koji su svoj konačan oblik dobili tijekom 15. i 16. stoljeća, kada je grad dobio masivne dvostruke zidine kao spoj srednjovjekovnih i renesansnih zidova s nekolicinom monumentalnih tvrđava (prilog 8). Kako bi se postigla što jača i sigurnija, te gledajući izvana, dojmljivija obrambena struktura, dubrovačke vlasti nastojale su angažirati najčuvenije graditelje fortifikacija na našim, ali i daleko širim prostorima. Oni su sa sobom donijeli nova znanja i modele koji su se razvili ponajprije na Apeninima, što je za vanjski svijet ostavljalo dojam visoke prosperitetnosti Dubrovnika.¹⁵⁷

Koliko god gradske zidine predstavljale obrambenu jezgru grada, bilo ih je potrebno zaštititi i iznutra kako ne bi došlo do oštećenja, a to se moglo postići isključivo zakonskim aktima. S tim u vezi donesen je već prethodno spomenuti članak o stroгом onemogućavanju gradnje uz gradski zid, bilo s unutrašnje ili vanjske strane, i to na tri sežnja širine.¹⁵⁸ Isto tako, kako ne bi došlo do bespravne gradnje, komuna je bila dužna otkupiti svo zemljište uz zidine ili dati vlasniku zamjenski posjed.¹⁵⁹ Ovom uredbom Dubrovnik, koji se nije mogao podićiti bogzna kakvim vojnim snagama, pažljivo je brinuo o glavnom sustavu sigurnosti. Vlasti su ga štatile oštećenja, ali i istodobno omogućili prohodnost iza bedema te bolji pregled izvan istih u slučajevima napada na grad. Slično tomu, trebalo je poraditi na sigurnosti u samom gradu i njegovim ulicama stoga je u statut unesen članak o procijeni i rekonstrukciji ruševnih ili oštećenih zgrada. Prema njemu ako kuća koja je uz ulicu imala dotrajavao ili ruševan zid, knez je sa svojim povjerenstvom morao običi dotičnu građevinu te ocijeniti je li ona opasna po prolaznike. Ukoliko bi se ispostavilo da jest, vlasnik je bio dužan zdanje obnoviti i ojačati, a u suprotnom komuna je mogla srušiti takvu konstrukciju bez povrede ulaska u privatno

¹⁵⁷ L. Beritić, 1989., 8., 20-21., 27-28 i 37-43.

¹⁵⁸ preko 5 i pol metara

¹⁵⁹ Statut grada Dubrovnika, V., 301.

vlasništvo.¹⁶⁰ Osim za sigurnost stanovništva takav tip uredbe imao je ulogu da iz grada ukloni sve građevine koje narušavaju izgled grada, a time i njegovu sliku u očima stranaca, napose stranih državnika ili legata koje je trebalo dojmiti.

Estetika dubrovačkih objekata, počevši od crkava, preko palača i kuća, također je odigrala važnu ulogu u promicanju dubrovačkog prosperiteta i demonstraciji moći. Pri tome je, kako je prije naglašeno, oblik i održavanje fasada pogotovo pročelja bilo od iznimne važnosti, ponajprije na najfrekventnijim točkama, poput Place i ulice Pred dvorom, te središnjih trgova Luže i Komunalnog trga pred katedralom. Upravo na tim pozicijama bile su smještene, arhitektonski gledano, reprezentativna stambena, politička i sakralna zdanja urešena prepoznatljivim dubrovačkim gotičko-renesansnim i baroknim (nakon 1667. godine) stilom. Takve građevine mora da su ostavljale snažan utisak na važnije strane ličnosti ili poslanike bilo iz okoline bilo iz daljih krajeva. Ukrašavanje stambenih kuća, osim prezentacije grada, donosilo je za politiku Republike i niz drugih pogodnosti, kao što je zadovoljavanje okolnih moćnika preko kojih su Dubrovčani proširili svoj teritoriji. Poklanjanje vrlo profinjenih palača i kuća, ponajprije bosanskim i humskim velikašima¹⁶¹, koji su do gotovo polovice 15. stoljeća držali dio okolnih dubrovačkih krajeva vlasti su privolili dobar dio strane vlastele da se odluči na prodaju svojih posjeda u korist Republike. Trgovanje nekretninama i posjedima u korist politike bio je vrlo učinkovit način ostvarenja krucijalnih ciljeva, ponajprije onih prostornih i gospodarskih. Jedan od možda najboljih takvih primjera u dubrovačkoj prošlosti bio je primjer poklanjanja trodijelne palače Sandalju Hraniću, čiji je stambeni objekt osim što je smješten na elitnoj poziciji, u samom središtu grada pored Kneževa dvora i katedrale bio i iznimna arhitektonsko-graditeljska umjetnina.¹⁶²

¹⁶⁰ Statut grada Dubrovnika, V., 305.

¹⁶¹ V. Foretić, knj. I., 190-191.

¹⁶² J. Lučić, 1965., 333.; N. Grujić i D. Zelić, 2010., 53., 57., 76. i dalje; L. Beritić, 1956., 80.-81.; D. Živanović, 2000., 99-100.

I kod drugih komuna diljem Dalmacije zidine koje su jamčile sigurnost svakom gradu i princip održavanja građevina stabilnima bila je zastupljena svijest o ozakonjenju takvih pravila. Kotorški je statut branio bilo kakvu gradnju priljubljenu uz zidine grada, osim zanimljivo, ako komuna ne bi izdala posebno ovlaštenje, što je razumljivo s obzirom na cjelokupni položaj grada koji je ionako imao vrlo usko urbano tikivo. Uz to, vlasti u Kotoru utvrdile su da niti jedan Kotoranin ne smije napraviti nikakav objekt izvan gradskih zidova niti s uske morske strane niti na strani od rijeke Škurde čime je ostavljena veća mogućnost preglednosti. Sigurnost je pojačana i člankom o obnovi ruševnih objekata u samom gradu ili potpunom rušenju istih, ako ih vlasnik odbije srušiti.¹⁶³ Split se na jednak način pobrinuo zaštititi grad i svoje žitelje preko rekonstrukcije, ili pak potpunog rušenja dotrajalih zdanja opasnih po vlasnike i ostale. Kao i u Dubrovniku i Kotoru splitske vlasti branile su bilo kakvo konstruiranje građevina koje bi bile ispod zida grada, ali i predgrađa, gdje su mogli biti načinjeni jedino vrtovi. Uz to, splitska komuna je željela očistiti prostor ispred gradskih zidina pa je vlast bila dužna godišnje kupiti bar jednu kuću van bedema te je srušiti do temelja stvarajući čistinu i preglednost u slučajevima napada na Split.¹⁶⁴ Kod Trogira je pak naređeno da knez mora svake godine napraviti točno određenu dužinu zidina u predgrađu kako bi ionako uzak grad dobio novi siguran prostor za naseljavanje.¹⁶⁵ Nedaleki Šibenik izglasao je još detaljniji zakon o ruševnim zgradama i građevinama dajući čak točan rok od osam dana da ju se popravi ili potpuno sruši, a ako to zdanje napravi štetu susjednim objektima vlasnik je primoran isplatiti štetu.¹⁶⁶

Sudeći prema svim navedenim statutarnim zakonima gradovi-komune s posebnom pažnjom su pazile o sigurnosti urbanih prostora. S obzirom da su ih opasavali bedemi koji su bili glavna linija obrane, zakonima je bilo potrebno zaštititi fortifikacijske sustave od oštećenja

¹⁶³ Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, 247-249.

¹⁶⁴ Statut grada Splita, 137., 254. i 288.

¹⁶⁵ Statut grada Trogira, 15.

¹⁶⁶ Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, 194.

prilikom izgradnje objekata uz sami sustav. Isto tako trebalo je omogućiti prolaznost uz zidove s unutarnje i vanjske strane zbog učinkovitije obrane, ali i paziti uvelike na obnovu unutargradskih građevina zbog sigurnosti i zbog reprezentacije.

Zaključak

Prostor, kao jedna od dvije osnovne međusobno interaktivne dimenzije, koje okružuju čovjeka u njegovom postojanju, tijekom srednjovjekovlja bio je limitiran političkom, društvenom ili pak pravnom organizacijom. Upravo je pravni sustav bio odlučujući u pravilnom i svrsishodnom popunjavanju prostora, pri čemu se takav postupak uvelike odnosi na urbana područja koja su sama po sebi zbog svoje suženosti tražila pravno uređenje. Poseban oblik takvih urbanih cjelina u srednjem vijeku bili su gradovi-komune, koje su zbog svoje karakteristične zatvorenosti trebale određenu vrstu urbanističkih regulacija.

Komunalni ustroj na istočnojadranskoj obali bio je vezan isključivo za obalne i otočne gradove, naročito u Dalmaciji. Tamo su se smjestile glavne urbane jezgre, od kojih su neke proistekle kao rezultat ekonomskog gibanja tog vremena, dok su neke urbane sredine imale kasnoantičku tradiciju. Ipak, svi ti gradovi i komune nisu bile jednake veličinom i udjelom u gospodarskoj slici istočnog Jadrana. Svojom političkim, društvenim i gospodarskim aktivnosti isticali su se Dubrovnik i Zadar, kao jedini gradovi koji su se, donekle, mogli mjeriti s vodećim europskim urbanim središtima. Ipak, koliko su god slični po utjecaju na širu ili dalju okolinu njihovi razvojni putevi bili su potpuno suprotni, dok je zadarska komuna bila podređena stranim vlastima, kao i ostatak obale. Dubrovnik je *de facto* i *de iure* razvio samostalno funkcioniranje koje se očitovalo kroz političko, gospodarsko i pravno djelovanje.

Dubrovački *civitas*, iako je kapacitetom bio gotovo neznatan u odnosu na tadašnje veće i bogatije gradove, uspio je izići iz te uske urbane ljuske i transformirati se u *civitas*, pa potom i u nešto širu političku zajednicu. Međutim, Dubrovčani su zbog specifične pozicije bili nagnani postepeno izgrađivati svoj urbani koji je bio vrlo uzak i oskudan. Teritorijalnim akvizicijama grad svetog Vlaha proširio je svoju urbanu matricu koju je trebalo zaštititi zakonsko-pravnim aktima što je u drugoj polovici 13. stoljeća i načinjeno. U gradski statut, točnije u njegovu petu knjigu, uvrštene su urbanističke uredbe koje su spriječavale privatizaciju javnih površina,

odredile pravilnost prostornog plana, nalagale brigu o urednosti i čistoći grada, zaštitile privatnost te nastojale poboljšati sigurnosne uvjete i reprezentativnost Dubrovnika. Sve te regulacije pokazale su koliko su prostor i njegovo uređenje dragocijeni i važni za Dubrovčane koji su mu pristupali racionalno i planirano, iskorištavajući svaki njegov pedalj i dajući mu društvenu i gospodarsku svrhu.

Bespravna i ilegalna gradnja bila bi vrlo pogubna za daljnji razvoj, ali opstanak Dubrovnika. Strogo odjeljujući javni prostor od privatnog, grad je načinio ogroman iskorak u formiranju urbanističkih pravila, a sukladno tome i u postavljanju konstalacije odnosa u kojima je opće dobro, teorijski gledano, bilo na prvom mjestu. To je posebice vidljivo na upravljanju nad uličnom mrežom u novijim djelovima grada, gdje su brigu o ulicama vodili dijelom komuna a dijelom građani uz određene ozakonjene graditeljske uvjete. Istodobno, pažljivo pristupanje i čuvanje privatnog vlasništva i posjeda Dubrovniku je u određenoj mjeri omogućilo društvenu uređenost. Tome u prilog ide i zalaganje za što veću sigurnost, kako iznutra tako i izvana, pri čemu su se glavni naponi odnosili na gradnju čvrstog renesansnog obrambenog sustava te na petrifikaciju grada. S duge strane takvim radnjama dobilo se i na reprezentativnosti. Estetičnost i reprezentativnost postignute su, između ostalog, simetičnom i višestilskom arhitekturom čime je Dubrovnik, uz status sigurnog mjesta i utočišta, dobio ugled grada-spomenika.

Iz svega navedenog može se zaključiti da je srednjovjekovna dubrovačka komuna, prateći opće trendove urbanizma i prilagođavajući ih svojim posebnostima, izgradila uski gradski prostor iskoristivši ga u potpunosti. Pažljivo organizirajući i strukturirajući prostor pomoću zakonskih uredbi Dubrovčani su napravili zoniranu urbanističku matricu koja je usprkos velikoj gustoći naseljenosti funkcionirala bez većih problema. Savladavanje problematike oko manjka prostornih kapaciteta te time i smještaja desetak tisuća stanovnika unutar svojih okvira Dubrovnik je postao jedan od rijetkih gradova srednjeg vijeka koji je postigao toliki napredak bez obzira na prostorne gabarite.

Sažetak

Uradak u čijem je fokusu srednjovjekovni urbanizam i njegova kontrola izgradnje nastoji uz pomoć gradskih statuta srednjovjekovnih komuna u Dalmaciji dokazati postojanje urednog prostornog planiranja posebnu pažnju posvećujući Dubrovniku.

Komuna kao političko-društvena zajednica sa određenim stupnjem samostalnosti ali i prostorne ograničenosti, napose njenih urbanih djelova, bila je primorana razvoj svog gradskog tkiva nadzirati preko zakonskih odredbi štiteći tako prostor od ilegalne i štetne gradnje.

Dalmatinski gradovi pod utjecajem talijanskih komuna preuzeli su urbanističke trendove prilagođavajući ih svojim reljefnim specifičnostima.

Manjak prostornih kapaciteta naročito je bio vidljiv kod dubrovačke komune gdje je grad stešnjen između brda i mora morao upregnuti svu moguću moć ne bi li iz uskog prostora nikao respekabilan grad u gospodarskom i ekonomskom smislu.

Pažljivim razgraničenjem i zaštitom javnih od privatnih posjeda, izgradnjom kanalizacijskog i vodoopskbnog sustava te zamjenom drvene građe s kamenom u svrhu sigurnosti i estetike Dubrovčani su prikazali grad kao mjesto prosperiteta čime je dodatno naglašena reprezentativnost što je pak bio važan korak u stvaranju višestoljetne nezavisnosti i uspješnosti Dubrovačke Republike.

ključne riječi: Dubrovnik, statut, srednjovjekovni prostor, urbanizam

Summary

Focusing on medieval town planning and its construction control, this work tries to prove the existence of regular spatial planning through the city Statutes of medieval communes in Dalmatia with a special attention to Dubrovnik.

A municipality as a political and social community with a certain degree of independence but also with a spatial limitation particularly in its urban parts was forced to monitor the development of its urban matrix through legal provisions thus protecting the space from illegal and inappropriate construction.

Under the influence of Italian municipalities the Dalmatian towns took over Italian urban trends somehow adopting them to their relief features.

The lack of space capacities was particularly evident in the Municipality of Dubrovnik where the City, squeezed between the mountain and the sea, had to invest all possible powers in order to create a respectable City in the economic sense at such a limited area.

By careful demarcation and protection of public from private property, building sewage and water supply systems as well as by replacing wooden construction with stone edifices for safety and aesthetic reasons, the City government of Dubrovnik presented the City as a place of prosperity thus further emphasizing its representative status. It was definitely an important step in creating the centuries' lasting independence and success of the Dubrovnik Republic.

Key words: Dubrovnik, Statute, medieval space, town planning

Prilozi

Prilog 1: tlocrt Dubrovnika

Prilog 2: Dubrovnik prije potresa 1667.

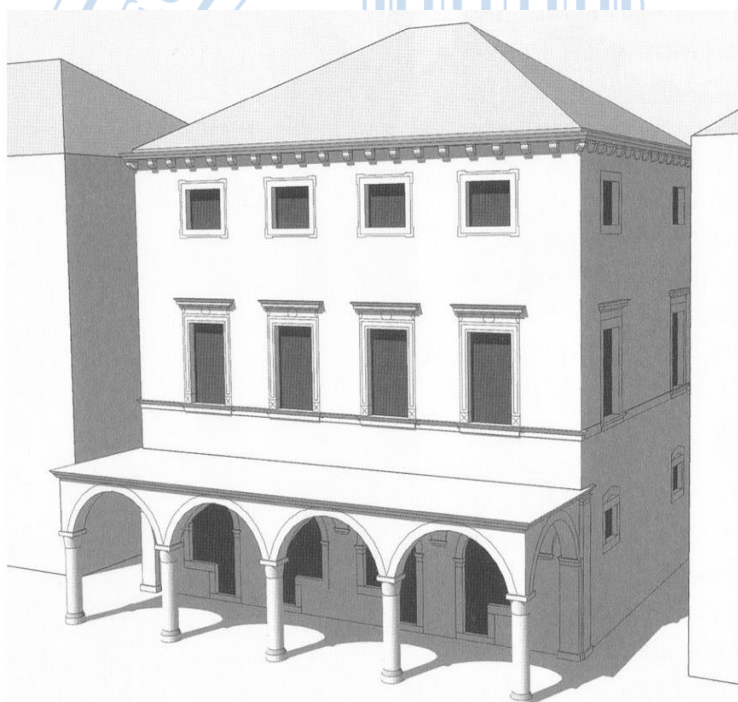
Prilog 3: Široka ulica, nepostojanje vanjskih stubišta

Prilog 4: ulica Pred dvorom, Knežev dvor desno i palača Sponza na kraju ulice

Prilog 5: glavna gradska ulica Placa (pogled s istoka)

Prilog 6: rekonstrukcija kuće s renesansnim trijemom na sjevernoj strani Place

Prilog 7 : Kameni zubovi pod prozorima

Prilog 8: Gradske zidine, spoj srednjovjekovnih i renesansnih

Prilog 1: Tlocrt Dubrovnika; Beritić, Lukša: Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10., 1956., 15.-83.

Prilog 2: *Dubrovnik prije trešnje*; slika nepoznatog autora

Prilog 3: Široka ulica;

<https://www.google.hr/search?q=%C5%A1iroka+ulica+dubrovnik&espv=2&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiIifWd->

svSAhUE8RQKHWVXCFEQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#tbm=isch&q=dubrova%C4%8Dke+ulice&&imgrc=5iKsPIUv0V3PbM: (10.3.2017.)*

Prilog 4: ulica Pred dvorom, Knežev dvor desno i palača Sponza na kraju ulice;

https://www.google.hr/search?q=%C5%A1iroka+ulica+dubrovnik&espv=2&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwi1ifWd-

svSAhUE8RQKHWVXCFEQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#tbm=isch&q=pred+dvorom&&imgrc=TH8-_nOO89nz1M: (10.3. 2017.)*

Prilog 5: glavna gradska ulica Placa;

https://www.google.hr/search?q=%C5%A1iroka+ulica+dubrovnik&espv=2&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwi1ifWd-

svSAhUE8RQKHWVXCFEQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#tbm=isch&q=stradun&&imgrc=LqwwQfcPUW25jM: (10.3. 2017.)*

Prilog 6: rekonstrukcija kuće s renesansnim trijemom;

Zelić, Danko; Dva požara, dvije obnove, dva stila: prilog poznavanju dubrovačke stambene arhitekture sredinom 16. stoljeća, *Peristil*, 56, Zagreb, 2013., 120.

Prilog 7: Kameni zubovi;

https://www.google.hr/search?q=%C5%A1iroka+ulica+dubrovnik&espv=2&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwi1ifWd-

svSAhUE8RQKHWVXCFEQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#tbm=isch&q=drop%C4%8Ddeva+ulica+dubrovnik&&imgrc=ahywgzlcThhUxM: (10.3. 2017.)*

Prilog 8: Sjeverne gradske zidine;

https://www.google.hr/search?q=%C5%A1iroka+ulica+dubrovnik&espv=2&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwi1ifWd-svSAhUE8RQKHWVXCFEQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#tbm=isch&q=gradske+zidine+dubrovnik&*&imgdii=gdarwZL7pbQcWM:&imgsrc=S-Aht9ntHyqtkM: (10.3. 2017.)

Izvori

Annales Ragusini anonymi, Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina, priredio S. Nodilo, Zagreb, 1833.

Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, prev. Z. Herkov, Šibenik, 1982.

Monumenta Ragusina, Libri Reformatinum, knjiga II, Zagreb, 1882.

Statut grada Dubrovnika, ur. A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić, Dubrovnik, 2002.

Statut grada Splita, ur. A. Cvitanić, Split, 1987.

Statut grada Trogira, ur. M. Berket, A. Cvitanić i V. Gligo, Split, 1988.

Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotora, knjiga II, ur. J. Antović, Kotor, 2009.

Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563., ur. J. Kolanović i M. Križman, Zadar, 1997.

Literatura

Benyovsky-Latin, Irena; Dubrovnik's Burgus of St Blasius in the 13 the Century, u *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property*, ur. I. Benyovsky-Latin i Z. Pešorda-Vardić, Zagreb, 2014. 295-326.

Benyovsky-Latin, Irena - Zelić, Danko; *Knjige nekretnina dubrovačke općine*, Dubrovnik-Zagreb, 2007.

Benyovsky-Latin, Irena; Posjedi obitelji Volcassiou srednjovjekovnim Dubrovniku, *Anali Dubrovnik*, 51/1, 2013.

Benyovsky-Latin, Irena; Reguliranje gradskog prostora u dalmatinskim komunama razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, *Acta Histriae*, 7., 1999., 543.-564.

Benyovsky-Latin, Irena: *Srednjovjekovni Trogir: prostor i društvo*, Zagreb, 2009.

Benyovski Latin, Irena; The Venetian Impact on Urban Change In Dalmatian Towns in the First Half of the Fifteenth Century, *Acta Histriae*, 22, 2014, 573-616.

- Beritić, Lukša; *Dubrovačke zidine*, Dubrovnik, 1989.
- Beritić, Lukša; *Dubrovački graditelj Paskoje Miličević*, Split, 1948.
- Beritić, Lukša; *Dubrovački vodovod*, Dubrovnik, 1963.
- Beritić, Lukša; Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10., Split, 1956., 15-83.
- Beritić, Lukša; *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb, 1958.
- Dean, Trevor - Wickham, Chris; *City and country side in late Medieval and Renaissance Italy*, London, 1990.
- Dobrović, Nikola; *Urbanizam kroz vekove: Jugoslavija*, Beograd, 1950.
- Duby, Georges; *Vrijeme katedrala*, Zagreb, 2006.
- Epstein, Stephan R.; *Town and Country in Europe 1300-1800*, Cambridge, 2001.
- Fisković, Cvito; Dubrovačko gotičkorenesansni stil, *Republika*, god. VII, br. 1-12, Zagreb, 1951., 52-61.
- Fisković, Cvito; *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947.
- Foretić, Vinko; *Povijest Dubrovnika do 1808.*, knj. I., Zagreb, 1980.
- Grujić, Nada; Dubrovnik-Pustjerna: istraživanje jednog dijela povijesnog tkiva grada, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti*, 10., 1986., 7.-39.
- Grujić, Nada; Knežev dvor u Dubrovniku prije 1435. godine, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 40, br. 1., Split, 2005., 149-168.
- Grujić, Nada, *Kuća u Gradu: studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća*, Dubrovnik, 2013.
- Grujić, Nada - Zelić, Danko, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *Anali*, 48., 47.-132., Dubrovnik, 2010.

- Janeković-Römer, Zdenka; Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta, u *Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. K. Mićanović, 2011., 207-226.
- Janeković-Römer, Zdenka, *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*, Zagreb, 2003.
- Klaić, Nada - Petricioli, Ivo; *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine*, Zadar, 1976.
- Krekić, Bariša, „Venetians in Dubrovnik (Ragusa) and Ragusans in Venice as Real Estate Owners in the 14th century“, u: *Unequal rivals: Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the 13th and 14th Century*, 2007.
- Lazarević, Ivana; Granice dubrovačkih seksterija, *Anali*, 50., 2012., 63-74.
- Lonza, Nella; Dubrovački statut, temeljna sastavnica pravnog poretka i biljeg političkog identiteta, u *Statut grada Dubrovnika*, ur. Z. Šundrica, Dubrovnik, 2002., 11-46.
- Lopez, Roberto; *Rođenje Europe*, Zagreb, 1978.
- Lučić, Josip; Jovanka Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku, Glas SANU, CCXLVI, Odeljenje društ. nauka, 9 (1961), u *Historijski zbornik*, 18., 332.-335., ur. Jaroslav Šidak, Zagreb, 1965.
- Lučić, Josip; Povijest Dubrovnika od 7. stoljeća do godine 1205., *Anali*, 13.-14. 1973.
- Lučić, Josip; Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399.-1405., *Arhivski vjesnik*, 11, 99.-201., Zagreb, 1968.
- Margetić, Lujo; Srednjovjekovni pojam grada, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 2, 2007., 897—904.
- Martines, Laura; Political Conflict in the Italian City States, *Government and Opposition*, 3., 69-91., Cambridge, 1968.,
- Peković, Željko; *Dubrovnik: nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*, Split 1998.
- Pelc, Milan; *Renesansa*, Zagreb, 2007.
- Pirenne, Henri, *Povijest Europe*, Zagreb, 2005.

Planić-Lončarić, Marija; Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 29, br.1., Split, 1991., 157-168.

Planić-Lončarić, Marija; *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb, 1980.

Planić-Lončarić, Marija; Zajednički prostori stambenih zona srednjovjekovnog Dubrovnika, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti*, 12-13., Zagreb, 1989., 65-75.

Pounds, Norman; *The Medieval city*, London, 2005.

Prelog, Milan; Dubrovački statut i izgradnja grada (1272-1972), *Peristil*, sv. 14-15, 1971.-1972., 81.-87.

Prelog, Milan; Dubrovnik: prostor i vrijeme, u *Zlatno doba Dubrovnika XV i XVI stoljeće*, ur. M. Prelog et al., Zagreb, 1987., 27-32.

Prelog, Milan; Kontinuitet i mijene – bilješke za „Srednjovjekovni grad na Jadranu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 25, 229-238., Zagreb, 2001.

Prosperov-Novak, Slobodan; *Dubrovnik ponovljen*, Zagreb, 2001.

Raukar, Tomislav; Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, *Historijski zbornik*, 33-34., 1980.-1981., 139.-209.

Raukar, Tomislav; Komunalna društva u Dalmaciji u XV i XVI stoljeću, *Historijski zbornik*, 35, 1982., 34-118.

Raukar, Tomislav; *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split, 2007.

Ravančić, Gordan; Grad u hrvatskom srednjovjekovlju, *Hrvatska revija*, 5., 2005. 103-113.

Scott, Tom; *The City-State in Europe, 1000-1600: Hinterland, Territory, Region*, Oxford, 2012.

Strčić, Petar; Korčulanski statut – Statut grada i otoka gorčule iz 1214., *Arhivski vjesnik*, 31, 1987., 180-181.

Stulli, Bernard; *Povijest Dubrovačke Republike*, Zagreb, 1989.

Suić, Mate; *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003.

Supek, Rudi; *Grad po mjeri čovjeka*, Zagreb, 1987.

Vasić, Miloje; *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka*, Beograd, 1922.

Vojnović, Kosta; Crkva i država u Dubrovačkoj Republici, *Rad JAZU*, 41, knjiga 119., 1895., 32-142.

Zelić, Danko; Arhitektura starih katedrala, u *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, ur. Katarina Horvat-Levaj, Dubrovnik, 2014., 31-64.

Zelić, Danko; Dva požara, dvije obnove, dva stila: prilog poznavanju dubrovačke stambene arhitekture sredinom 16. stoljeća, *Peristil*, 56., Split, 2013., 113-126.

Zelić, Danko; Gradski statut kao izvor za povijest urbanog razvoja Šibenika, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti*, 19., 1995., 37.-51.

Zelić, Danko; Šibenske crkve, postanak grada i utemeljenje Šibenske biskupije, u *Sedam stoljeća Šibenske biskupije*, ur. J. Ćuzela, Šibenik, 1998., 791-803.

Zelić, Danko; Utilitas et lucrum - općinske kuće u srednjovjekovnom Dubrovniku, u *Umjetnost i naručitelji: zbornik radova znanstvenog skupa Dani Cvita Fiskovića*, ur. J. Gudelj, Zagreb, 2010., 9-24.

Žile, Ivica; Srednjovjekovna kanalizacija srednjovjekovnog Dubrovnika, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 34., Split, 2007., 437-449.

Živanović, Duško; *Dubrovačke kuće i palače*, Beograd, 2000.